

11, 712

Հայկական
Երկրագործական
Դպրոց 1909թ.

(47.925)

2-15

18.01
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

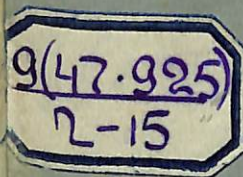
1.

95

ԱՐՁԱԿ
ԵՐԿՐՈՐԴ

Մ. Ք. ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Թ Ի Յ Լ Ի Ս
ԷԼԵԲՏՐԱՏՊԱՐԱՆ ՍՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆՑԻ. ՊՕԼԻՑ 7
1909

11, 7/12

2011-09 21 AUG 2007

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

9(47,925)

12-15

պի

1.

ԱՐՇԱԿ ԵՐԿՐՈՐԴ

6526
2929
P

Մ. Բ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

ԷԼԵԲՏՐԱՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆՅԻ, ՊՕԼԻՑ 7
1909

ԸՆԹԵՐՑՈՂԻՆ

Այս գրքոյկով սկսում եմ պատմական կենսագրութիւնների մի շարք, որի նպատակն է դիւրամատչելի պատմողական ձևով ներկայացնել նշանաւոր պատմական անձերի և դէպքերի նկարագիրը:

Ինչպէս այս, այնպէս էլ յետագայ գրքոյկների մէջ նկարագրուելու է գլխաւորապէս երկրի ներքին կեանքի հանգամանքները, իսկ արտաքին յարաբերութիւններն ի նկատի են առնուելու այն չափով, որքան նրանք անհրաժեշտ են ներքին եղելութիւնները պարզաբանելու համար:

Այս նպատակով կենսագրութիւնների նիւթը քաղում եմ հայոց պատմագիրներից, իսկ օտար պատմիչներից և նոր հետազօտութիւններից օգտւում եմ հայերի և նրանց հարեանների յարաբերութիւնները ցոյց տալու, դէպքերի յաջորդականութիւնը ճշտելու և հակասութիւնները համաձայնեցնելու համար:

Ներկայ գրքոյկը կազմելիս այս եղանակով օգտուել եմ Փաւստոս Բիւզանդացի պատմագրից, աշխատելով կարելի եղածին չափ հաւատարիմ մնալ նրան թէ նիւթի և թէ պատմողական ոճի նկատմամբ: Բոլոր յատուկ անունները պահուած են նոյնութեամբ:

Ընդհանրացած այն կարծիքը, թէ մեր պատմա-
գիրները պատերազմներ ու կոտորածներ են միայն
նկարագրում, հիմնաւոր չէ. նրանք հաղորդում են շատ
արժէքաւոր տեղեկութիւններ նաև երկրի մէջ անցած
դարձածների մասին. բայց այդ տեղեկութիւններն
այնպէս ցրուած են և շատ անգամ կցկտուր, որ ըն-
թերցողի աչքից վրիպում են, իսկ մեծամասնութեան
անհասկանալի են լեզուի պատճառով: Այդ տեղեկու-
թիւնները ժողովել, դասաւորել, ճշտել և պատմողա-
կան ձևով դիւրամատչելի դարձնել, տալ նաև պատ-
մական անձերի նկարագիրը—այս է իմ ձեռնարկու-
թեան նպատակը:

7 Նոյեմբերի 1909
Թիֆլիս

Մ. Բ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ

1.

Չորրորդ դարում Հայաստանը նման էր ալե-
կոծուած ծովի. ներքին խռովութիւններն ու
արտաքին արհաւիրքները վրդովում էին մեր
դժբաղդ երկիրը: Նախարարները, որոնք սեփա-
կան զաւառների տէր էին, իրենց զօրազնդերով
շարունակ կռիւ էին մղում միմեանց դէմ և մի-
մեանց կոտորում: Շատ անգամ նրանք ապրս-
տամբում էին թագաւորից, դաւաճանում էին
նրան, հնազանդում էին հայոց դարևոր թշնամի
պարսից արքաներին և պարսկական զօրքի հետ
միացած աւերում էին իրենց բնիկ հայրենիքը:
Թագաւորը, կեդրոնական իշխանութիւնը զօրաց-
նելու համար, շատ անգամ ստիպուած էր լի-
նում իշխանական ամբողջ տներ կոտորելու, բնա-
ջինջ անելու: Ընդհարումներ էին առաջ գալիս
հոգևոր և մարմնաւոր իշխանութիւնների մէջ:
Ամբողջ երկիրը ներկայանում էր ներքին ան-
ընդհատ կռիւների, դաւադրութիւնների, մատ-
նութիւնների և կոտորածների ասպարէզ: Քա-
ղաքներ ու գիւղեր հրոյ ճարակ էին դառնում
կամ հողին հաւասարւում, բնիկ իշխանները թող-
նում էին իրենց տոհմական բերդերն ու ամրոց-
ները, փախչում էին օտար աշխարհներ, շրջակայ

ռամիկ ժողովուրդը մնում էր անպաշտպան և անխնայ կոտորուղով, երկիրը քարուքանդ էր լինում:

Հայաստանի բոլոր գաւառներն ունէին իրենց սեփական տէրերը: Վանայ ծովից հիւսիս, Արածանի գետի կանաչագարդ ափերին տարածւում էր Մանաւաղեան ցեղի երկիրը. անյիշելի ժամանակներից բնիկ հայկական այդ ցեղը տիրում էր Մանազկերտի գաւառին: Նրանից ոչ շատ հեռու, Երասխի հովտում տարածւում էր Բասեն գաւառը, որտեղ էր Որդունեաց ցեղի երկիրը:

Մեծն Տրդատի որդի Սոսրով Կոտակի թագաւորութեան ժամանակ Մանաւաղեան տոհմի իշխանը և Որդունեաց ցեղի նահապետը կառաղի կռիւ էին մղում միմեանց դէմ. կռիւը գնալով սաստկանում էր, հայր հային անխնայ կոտորում էր, շրջակայ իշխաններից ոմանք Մանաւաղեաններին կողմն էին, միւսները Որդունեաց էին պաշտպանում, աղմուկ ու շփոթ էր ամբողջ Հայաստանում: Սոսրով թագաւորը և Վրթանէս կաթողիկոսը՝ Գրիգոր Լուսաւորչի որդին շատ էին աշխատում վերջ գնել եղբայրասպան կռուին. ուղարկեցին Աղբիանոս մեծ եպիսկոպոսին նրանց հաշտեցնելու, սակայն ծերունի եպիսկոպոսի յորդորներն ի գուր անցան, նա արհամարհանքի ու անարգանքի մատնուեց: Երկու ոսոխ ցեղերը, վրէժխնդրութեամբ լցուած, աշխատում էին միմեանց բնաջինջ անել: Երբ Աստուծոյ պաշտօնեայի խրատը չազդեց, թա-

գաւորը դիմեց զէնքի զօրութեան. նա հրաման տուեց Մամիկոնեան Վաչէ զօրավարին, որ հայոց բանակի սպարապետն էր, արքունական գընդերով գնալ, խստիւ պատժել անհնազանդներին, ոչ ոքի չխնայել:

Մամիկոնեան ցեղի իշխանները, Տայոց աշխարհի անմատչելի լեռներում ամրացած, հաւատարմութեամբ ծառայում էին իրենց հայրենիքին, և հայոց թագաւորները նրանց էին հաւատացել ընդհանուր բանակի սպարապետութեան և արքունական զնդերի զօրավարութեան պաշտօնը: Վաչէ զօրավարը քաջ էր կռուի դաշտում, անվեհեր՝ Հայաստանի ներքին և արտաքին թշնամիներին դէմ, անձնուէր իւր թագաւորին: Արքունական զօրքն առած նա մտաւ Բասենի և Մանազկերտի սահմանները, անխնայ կոտորեց երկու թշնամի ցեղերին, խլեց նրանց հոգերն ու կալուածները. Մանազկերտ իւր գաւառով և բոլոր սահմաններով տուին Աղբիանոս եպիսկոպոսին, իսկ Որդունեաց հայրենի գիւղը՝ Որդորու իւր շրջակայքով ընծայեցին Բասենի եպիսկոպոսին:

Հայաստանը խաղաղուեց, բայց այդ խաղաղութիւնը երկարատե չեղաւ: Մինչ Սոսրով թագաւորը և Վաչէ սպարապետը զբաղուած էին շինութիւններով, գուժկան հասաւ, թէ պարսիկները մտել են Հեր և Զարեանդ գաւառները: Թագաւորի հրամանով պարսից դէմ գնաց Բըզ-

նունեաց նահապետը՝ Դատաբէ: Ինչ անցքեր ան-
ցան աշխտեղ, ինչ խոստումներ արին նրան պար-
սիկները, մեզ յայտնի չէ. գուցէ Բզնունեաց իշ-
խանը բարեկամ ու կողմնակից էր իւր հարեան
Մանաւազեան իշխանին, ուստի և վրէժ ունէր
Խոսրովի և Վաչէի դէմ և այժմ յարմար առիթ
էր գտնում վրէժը լուծելու. գուցէ նա համա-
կող էր պարսիկներին, ուստի և թշնամի իւր
թագաւորին, որ հակուած էր քրիստոնեայ յոյ-
ների կողմը: Մեզ յայտնի է միայն, որ Դատա-
բէն բարեկամացաւ պարսից զօրավարների հետ
և խոստացաւ նրանց ձեռը մատնել իւր հարա-
գատ տիրոջ՝ հայոց թագաւորին:

Դաւաճան հայ նախարարի խորհրդով պար-
սիկներն առաջ անցան և յանկարծակի յարձա-
կուեցան հայոց գնդերի վրայ: Շատերը զոհ գը-
նացին նենգաւոր յարձակմանը, մնացածները
փախան: Դատաբէն պարսից զօրքի գլուխն ան-
ցած գալիս էր Հայաստան, Խոսրովին բռնելու.
սակայն փախած հայ զօրականներն արդէն հա-
սել էին թագաւորի մօտ և յայտնել էին Դատա-
բէի դաւաճանութիւնը և հայոց զօրքի գլխին
եկած փորձանքը: Խոսրով արքայի կեանքը վը-
տանդի մէջ էր. վրայ հասաւ Մամիկոնեան Վա-
չէն երեսուն հազար զօրքով, հանդիպեցաւ պար-
սիկներին Բզնունեաց ծովի մօտ՝ Առեստ աւա-
նում, որտեղ արքունի ձկնարաններն էին: Պար-
սիկ զօրքին թիւ ու համար չկար. վիթխարի փը-

ղերի երկար շարքերը սարսափ էին ազդում նա-
յողին: Հայերը յոյսերն Աստծու վրայ դրած,
վստահ իրենց սիրելի սպարապետի փորձառու-
թեանն ու քաջութեանը, առիւծի նման ընկան
թշնամու վրայ. Վաչէ Մամիկոնեան և Վահան
Ամատունին բռնեցին դաւաճան Դատաբէին, բե-
րին թագաւորի առաջ: Նրա վրայ կատարուեց
արագ և արդար դատաստան. նա դաւաճանել էր
իւր հայրենիքին և իւր բնիկ տիրոջը, ուստի և
նրան քարկոծելով մեռցրին: Նրա ընտանիքը
գտնուում էր Աղթամար կղզու վրայ, Ռշտունեաց
իշխանական ամրոցում. Վաչէ զօրավարը նաւ
նստեց, անցաւ կղզին, անխնայ կոտորեց դաւա-
ճան իշխանի կնոջը և զաւակներին և նրա տունն
ու բոլոր կալուածներն արքունական դարձրեց:

Բզնունեաց իշխանի դաւաճանութիւնը եր-
կիւղ ազդեց թագաւորին. աշխուհեաւ նա կաս-
կածում էր բոլոր նախարարների վրայ. ուստի և
կարգ սահմանեց, որ մեծամեծ նախարարները,
որոնք ընդարձակ զաւառների տէր էին և բազ-
մաթիւ գնդեր ունէին, մնան թագաւորի մօտ,
նրա հետ շրջեն, և նրանցից ոչ ոք առանձին
չգնայ պատերազմ: Նա վախենում էր, թէ նրանք
էլ այնպէս վարուեն, ինչպէս Դատաբէն էր վա-
րուել. վստահ էր միայն Վաչէ սպարապետի վը-
րայ, որի անպայման հաւատարմութիւնը շատ
անգամ փորձել էր, որ իւր կեանքը դրել էր հայ-
րենիքի և բնիկ տիրոջ պաշտպանութեան համար:

Նրան չէր կարող շլացնել ոչ իշխանական պատիւը, ոչ հարստութիւնն ու ստացուածքը. չէին կարող կաշառել պարսից արքայի մեծամեծ խոստումները: Թագաւորն այնուհետեւ գումարում էր աւագ նախարարներէ գնդերը, միացնում էր արքունի զօրքին և յանձնում էր ծերունի Վաչէ սպարապետին և Վահան Ամատունուն, որոնք գիշեր ցերեկ պատերազմի դաշտում էին, արթուն աչքերով հսկում էին ներքին խաղաղութեան վերայ, քաջութեամբ կռւում էին պարսիկների դէմ և չէին թողնում, որ թշնամին անցնի սահմանը, աւեր ու ասպատակ սփռէ հայոց երկրում:

Սոսրով արքայի կասկածներն ի գուր չէին. Դատաբէի սպանութիւնից շատ ժամանակ չէր անցել, երբ մի ուրիշ զօրաւոր նախարար՝ Աղծնեաց նահանգի մեծ իշխանը, որ Հայաստանի սահմանապահ բղէշիներից մէկն էր և արքունիքում բարձ և գահ ունէր, մտերմացաւ պարսից թագաւորին, հպատակուեց նրան, բաժանուեց հայոց միաբանութիւնից և պարսկական զօրքի հետ միացած սկսեց պատերազմել իւր հարազատ թագաւորի դէմ: Մեծ էր Աղծնեաց Բակուր բղէշի զօրութիւնը, բազմաթիւ էր նրա զօրքը: Գտնուելով Հայաստանի հարաւային սահմանի վրայ, Աղծնեաց նահանգը մօտ յարաբերութիւնների մէջ էր դրացի Պարսկաստանի հետ: Պարսկական զօրքն ազատ համարձակ մտնում էր այնտեղ, նրա հետ միանում էին Աղծնեաց զըն-

դերը և դաւաճան Բակուր իշխանի առաջնորդութեամբ անցնում էին Հայաստանի խորքերը, աւարում ու աւերում էին երկիրը և պատերազմում էին թագաւորի և նրա հաւատարիմ իշխանների զօրքերի հետ: Սոսրով ուղարկեց ապստամբ նախարարի դէմ Կորդուաց Զոն իշխանին, Մեծ Ծոփաց Մար իշխանին, Շահէի Ծոփաց Ներսէս իշխանին, Սիւնեաց Վաղինակ նահապետին, Հաշտենից Դատ և Բասենի Մանակ իշխաններին իրենց գնդերով, արքունի զօրքով և Վաչէ սպարապետի հրամանատարութեամբ: Աղծնեաց զօրքը սոսկալի ջարդ կրեց, բազմաթիւ հայ կտրիճներ ընկան իրենց հարազատների սրից, ճակատամարտի մէջ ընկաւ ինքը՝ Բակուր բղէշի, մնացած գնդերը ցիրուցան եղան, Աղծնեաց իշխանական ամբողջ տունը կոտորածի մատնուեց:

Այս յաղթութիւնը եղաւ Վաչէ սպարապետի վերջին գործը: Պարսիկները նոր ուժով մրտան Հայաստան, արիւնահեղ ճակատամարտի մէջ ընկաւ Մամիկոնեան իշխանն ուրիշ մեծ նախարարների հետ, թագաւորը, ամբողջ զօրքը և բոլոր ժողովուրդը սուգ մտան, ողբում էին քաջ հերոսի մահը, հայոց աշխարհի մեծ կորուստը:

Վրթանէս հայրապետը մխիթարում էր սրգաւորներին. «մխիթարուեցէք, ասում էր նա, որովհետեւ մեր քաջերը մեռել են հայրենիքի և եկեղեցու պաշտպանութեան համար: Մինչ կենդանի էին, գիշեր ցերեկ տքնում ու վաստակում

էին աշխարհի ազատութեան ու բարօրութեան համար, որին և զոհեցին իրենց կեանքը. ուստի և արժանի են Քրիստոսի վկաների դասը դասուելու:»

Ծերունի հայրապետը կարգ սահմանեց, որ իւրաքանչիւր տարի նրանց յիշատակը տօնուի և նրանց անունները յիշուին սուրբ սեղանի առաջ պատարագի ժամանակ:

Իւր հաւատարիմ և սիրելի սպարապետից յետոյ Խոսրով արքան երկար չապրեց: Ընդունուած սուգը կատարելով, նրա մարմինը տարան Դարանաղեաց գաւառի Անի բերդը և թաղեցին իւր նախնեաց դամբարանում:

2.

Լուսաւորչի ջանքերով քրիստոնէութիւնը տարածուել էր Հայաստանում և հիմնուել էր քրիստոնէական եկեղեցի, բայց հեթանոսական հաւատալիքներն ու բարքերը այնքան խոր արմատներ էին ձգել, որ կարճ ժամանակում չէին կարող մոռացուել, անհետանալ: Քրիստոնէութիւնն ընդունել էին իբրեւ արտաքին պաշտամունք, առանց ներքին համոզմունքի. հայեացքներն ու կեանքը միանգամայն հեթանոսական էին: Ռամիկ ժողովուրդն անուսում էր, անգրագէտ, հայերէն գիր ու գրքեր չկային, յուշարէնն ու ասորերէնն անհասկանալի էին, եկեղեցում

կարդացուած գրքերը և օտար հոգևորականների քարոզները նրանց սրտի հետ չէին խօսում, նրանց մէջ քրիստոնէական ոգի և զգացում չէին արժարժում. հայի միտքը կաշկանդուած էր հեթանոսական հաւատալիքների և աւանդութիւնների կողմ շղթաներով:

Հայը չէր մոռացել իւր սիրելի դիւցազներին, ոգևորում էր նրանց առասպելներով, հրճում էր վիպասանական երգերով, զուարճանում էր զինով, երաժշտութեամբ ու գուսաններով: Քրիստոնէութեան քարոզած պարզ, ողջախոհ կենցաղն անսովոր էր նրան և անտանելի. հեղութեան և սիրոյ պատուէրները խորթ էին նրա համար, ներողամտութիւնն ու խոնարհութիւնը թուլութիւն ու երկչոտութիւն էին համարւում, վրէժխնդրութիւնը՝ քաջութիւն: Ժողովուրդը չէր կարող բաժանուել իւր նախկին աստուածներից, դեռ շատ տեղերում տօնում էին նրանց տօները, հեթանոսական արարողութիւնն ու պաշտամունք էին կատարում, մինչև իսկ զոհ էին մատուցանում նրանց: Իշխաններն ու թագաւորն ազատութիւն էին տալիս կրքերին, անձնատուր էին լինում հեշտութիւնների, անգթօրէն խողխողում էին իրենց թշնամուն, չէին խնայում նոյն իսկ կանանց և երեխաներին:

Կար միայն մի դասակարգ, որ մոլեռանդ թշնամի էր այն ամենին, ինչ որ հեթանոսական էր. հոգևորական դասն էր այդ, սկզբնական խըս-

տակրօն հոգևորականութիւնը, որ կատաղի կռիւ էր մղում աշխարհային ապականութեան ու գայթակղութիւններէ դէմ: Նրանց քարոզները ձանձրացնում էին կեանքն ու աշխարհը սիրող մարդկանց, ուստի և արհամարհում ու ատում էին հոգևոր հայրերին: Սակայն նրանք չէին վհատում. քրիստոնէութեան նախնական քարոզիչներէ նախանձախնդրութեամբ լցուած, նրանք հաւասարապէս յանդիմանում ու նախատում էին ռամկին, իշխանին և թագաւորին:

Վրթանէսից յետոյ հայրապետական աթոռը բարձրացաւ նրա որդին՝ Յուսիկ: Երիտասարդ էր նա, առողջ, բարձրահասակ, գեղեցկադէմ և վայելչակազմ, խստակրօն, անվախ և համարձակ: Իւր կոչմանը հաւատարիմ, շարունակ յանդիմանում էր իշխաններին և թագաւորին նրանց անօրէն գործերի պատճառով, մինչև իսկ արգելում էր նրանց եկեղեցի մտնել, անարժան համարելով Աստծու տաճարը ոտք կոխելու:

Արքայական գահի վրայ էր ինստալացի Թոսրովի որդին Տիրան, որ գուրկ էր հօր առաքելութիւններէ և իւր անգթութիւններով վրդովում էր երկրի խաղաղութիւնը: Թշնամութիւնը գնալով սաստկանում էր կաթողիկոսի և թագաւորի մէջ. մի տօն օր, երբ թագաւորը մեծամեծներով շրջապատուած եկաւ եկեղեցի, Յուսիկ հայրապետն արգելեց նրան այսպիսի խօսքերով:

— Արժանի չես, ինչո՞ւ ես գալիս, մի մտնիր Աստծու տունը:

Սաստիկ գայրացաւ թագաւորը կաթողիկոսի յանդգնութեան վրայ: Նրա հրամանով երիտասարդ հայրապետին քաշ տուին եկեղեցու մէջ, սաստիկ ծեծեցին և կիսամահ թողին: Անցքը պատահեցաւ Ծովագ գաւառի Բնաբեղ բերդի պալատական եկեղեցում. պաշտօնեաները վերցրին արիւնլուայ մահամերձ կաթողիկոսին, տաւրան Դարանաղեաց գաւառի Թորդան գիւղը, որտեղ քիչ օրերից յետոյ մեռաւ և թաղուեց իւր հայրերի մօտ: Նոյնպիսի եղբրական վախճան ունեցաւ ծերունի Դանիէլ եպիսկոպոսը, որ համարձակուել էր յանդիմանել թագաւորին այս անօրէն գործի համար:

Սոսկալի խռովութիւնները նորից սկսեցին տակն ու վրայ անել Հայաստանը. ոչ միայն թշնամին թշնամու, այլև բարեկամը բարեկամի դէմ էր զինուած, միմեանց մատնում ու դաւաճանում էին: Թագաւորն անգոր էր երկպառակութիւնները վերջացնելու. ընդհակառակը՝ իւր անգթութիւններով աւելի ևս բորբոքում էր կրքերն ու ատելութիւնները:

Մի անօրէն ու չարասիրտ մարդ զբոսում էր Տիրան թագաւորին նախարարական տներէ դէմ. արքայական պալատի ներքինապետն էր նա, մեծ ազդեցութիւն ունէր թագաւորի վրայ, նրա մերձաւոր խորհրդականն էր, պալատական

բոլոր գործերի կարգադրողը և կոչւում էր Հայր Մարգարէտ։ Սա զրպարաութիւններով կոտորել տուեց նախարարներէից շատերին, ոխերիմ թըշնամի էր երկու աւագ տոհմերի՝ Ռշտունեաց և Արծրունեաց և այնքան չարախօսութիւն արեց նրանց վրայ, որ թագաւորի հրամանով այդ երկու հնագոյն փառաւոր իշխանական տները կոտորել տուեց։ Մամիկոնեան իշխանները՝ Արտաւազդ և Վասակ խլեցին մանուկներին դահիճների ձեռից։ Ռշտունեաց տոհմից Մեհնդակի որդի Տաճատին, իսկ Արծրունեաց ցեղից Վաչէի որդի Շաւասպին, փախցրին տարան Տայոց աշխարհը, և այնտեղ իրանց սեփական ամրոցներում պահում ու մեծացնում էին դժբաղդ տների շառաւիղներին։

Երբ էր զօրավար կարգուել Վասակ Մամիկոնեան, չգիտենք. առաջին անգամ նա հանդէս է գալիս այն իշխանների շարքում, որոնք Յուսիկ կաթողիկոսի եղբրական մահից յետոյ Փառէն երէցին տարան Կեսարիա եպիսկոպոս ձեռնադրել տալու։

Մարմնով փոքրիկ, Վասակ իւր մէջ կրում էր մի վեհ հոգի. անպարտելի հերոս ռազմի դաշտում, անվեհեր և աներկիւղ թշնամու դէմ, նա հլու հնազանդ էր թագաւորի հրամաններին և նրա անձի ու աշխարհի պաշտպանութեան համար պատրաստ էր կեանքը զոհելու։ Նա սարսափ էր ազդում Հայաստանի թշնամիներին, յոյս

և ոգի էր ներշնչում հայոց զօրքին ու իշխաններին. Մամիկոնեան տոհմի արժանաւոր շառաւիղն էր Վասակ իշխանը, որ կարգուած էր հայոց բանակի սպարապետ և արքունի գնդերի զօրավար։

Մի այնպիսի ժամանակ, երբ ներքին կռուներն արեկոծում էին աշխարհը, ծծում էին հայոց երկրի բոլոր հիւթերը, երբ թագաւորը կորցրել էր իւր հեղինակութիւնը, երբ փոխադարձ ատելութիւնն ու ոխերիմ թշնամութիւնը սպառում էին նախարարական տոհմերը, — հաւատարիմ սպարապետը հասնում էր Հայաստանի մի գաւառից միւսը, հաշտեցնում էր կռուողներին, պատժում էր անհնազանդներին, աշխատում էր երկիրը խաղաղացնել և արքայական գահը պահպանել։

Վասակ և իւր եղբայրն Արտաւազդ այնքան էին վայելում թագաւորի վստահութիւնը, որ սա կարգել էր նրանց իւր Արշակ որդու դաստիարակ։ Նրանք համակիր չէին թագաւորի և իշխանների անօրէն գործերին. և երբ մոլեգնութիւնն այն աստիճանի հասաւ, որ թագաւորը կոտորել տուեց Արծրունի և Ռշտունի ցեղերին, և Մամիկոնեան եղբայրները չկարողացան աղէտի առաջն առնել, թողին իրենց սան Արշակին, հեռացան արքունիքից ու պետական գործերից, քաշուեցան Տայոց աշխարհի ամրոցները և երկար ժամանակ այլ ևս չէին խառնւում հայոց գործերին։

Մինչ Մամիկոնեան վասակ պետական գործերից հեռացած, նստած էր իւր տոհմական ամրոցում, Հայոց աշխարհում ողբալի անցքեր անցան:

Այդ ժամանակ Ատրպատականում նստում էր պարսից կուսակալ, որին յանձնուած էր մօտիկից հսկել Հայաստանի վրայ. նրա միջոցով էին կատարւում պարսից և հայոց յարաբերութիւնները:

Տիրան թագաւորը իւր սենեկապետ Փրսակին դեսպան ուղարկեց Ատրպատականի Շապուհ-վարազ կուսակալի մօտ: Թագաւորը բարեկամական յարաբերութիւնների մէջ էր յոյների հետ, բայց և չէր ուզում պարսիկներին զրգոել իւր դէմ, ուստի և աշխատում էր նրանց հետ ևս լաւ յարաբերութիւն պահպանել: Ինչ ոխ, կամ ինչ թշնամութիւն ունէր Փրսակ թագաւորի դէմ, յայտնի չէ. Ատրպատական հասնելով, նա ամբաստանութիւն արեց Տիրանի վրայ, իբրև թէ մտադիր է յոյների օգնութեամբ պարսից թագաւորութիւնը խլել Սասանեան ցեղից և վերադարձնել Պահլաւ ցեղին: Կուսակալը հաղորդեց այս մասին Շապուհ արքային, որ և հրաման ուղարկեց Տիրանին բռնելու:

Շապուհ-վարազ դեսպան ուղարկեց Տիրանի մօտ և յայտնեց, որ ցանկանում է գալ նրա

մօտ հիւր, բարեկամական կապերն աւելի ևս ամրապնդելու համար: Տիրան սիրով ընդունեց նրան և մեծ պատիւներով հիւրասիրեց: Նախարարներից շատերը վաղուց հեռացած էին թագաւորից, նրա մօտ կային փոքրաթիւ զնդեր միայն. հեռու էր նաև թագաւորի հաւատարիմ պաշտպանը՝ Մամիկոնեան վասակ: Խորամանկ պարսիկը իւր հետ ունէր երեք հազար մարդ, զինուած ու պատրաստ: Ընդունելութիւնը տեղի ունեցաւ Ապահունեաց գաւառում, որ տարածւում էր Արածանու ափերին: Թագաւորը մի քանի օր շարունակ խնջոյքներով, ձիարշաւներով ու որսով զբաղեցնում էր իւր պատուաւոր հիւրին: Նա ոչինչ կասկած չէր կարող ունենալ այն մարդու վրայ, որ եկել էր թանկագին ընծաներով իբրև բարեկամ և իւր յարկի տակ հիւրասիրութիւն էր վայելում: Թագաւորի մօտ էին փոքրաթիւ սպասաւորներ, որսորդներ և ռահվիրայ մարդիկ, մեծ տիկիներ և գահի ժառանգը՝ Արշակ արքայորդին: Հայոց թագաւորի մեծարանքները վայելելով, պարսիկ իշխանն ինքն էլ հրաւիրում էր նրան հացկերոյթի: Մի անգամ, ընթրիքի ժամանակ, երբ միամիտ թագաւորը և նրա հետևորդները հարբել էին, յանկարծակի վրայ հասան թագնուած զինւորները, շրջապատեցին նրանց, բռնեցին Տիրան թագաւորին, ձեռներն ու ոտները շղթայով կապեցին, աւարի առան արքայական ստացուածքն ու գանձերը, բռնեցին նաև թա-

գաւորի կնոջը, Արշակ արքայորդուն և միւս որդիներին և ամենքին գերի տարան Պարսկաստան: Երբ հասան Դալարիս անունով մի գիւղ, երկաթը շիկացրին ածուխի վրայ, նրանով հանեցին թշուառ թագաւորի աչքերը և այնպէս տարան պարսից երկիրը:

Սոսկալի եղեռնագործութեան լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուեց հայոց աշխարհի բոլոր գաւառները: Եկան հաւաքուեցան նախարարները, զօրավարները և բազմաթիւ ժողովուրդ. իսկոյն գնդեր կազմեցին, ընկան պարսիկների ետևից, բայց արդէն ուշ էր. չկարողացան նրանց հասնել, յետ դարձան, սգացին իրենց բնիկ տիրոջ կորուստը, հայոց երկրի աւերումը, իրենց անտէրութիւնն ու թշուառութիւնը:

Այս աղէտալի դէպքը ցնցեց, սթափեցրեց հայ իշխաններին և նրանց մէջ, զոհէ առժամանակ, վառեց միաբանութեան ոգին: Որն ու ատելութիւնը մոռացուեցան, նոյն իսկ պարսից կողմակից նախարարները կատաղութեամբ լցուեցան դէպի նենգաւոր պարսիկները և միացան իրենց հակառակորդների հետ:

Երկիրը ճգնաժամի մէջ էր, փոխադարձ հակառակութիւններն ու կռիւները կարող էին վերջին հարուածը տալ Հայաստանի անկախութեանը: Հարագատ թագաւորը իւր բոլոր անդթութիւններով միասին աւելի լաւ էր քան օտարը: Իշխանները եթէ ուզում էին պահել իրենց ան-

կախութիւնն ու իրաւունքները, պէտք է պահպանէին թագաւորի իշխանութիւնը: Եւ այս լաւ էին գիտակցում նախարարները, ուստի և ժողովուեցան զրութեան մասին խորհրդակցելու:

— Ինչո՞ւ ենք սգում և անգործ նստում, ասում էին նրանք, թշնամին այսպիսով ժամանակ կը վաստակի և մեզ վրայ կը յարձակուի մեր երկրում, մեր տան մէջ: Մի իթարենք ու քաջատենք մեր տիրոջ կորստեան վրէժը լուծել:

Նրանք աեսնում էին, որ իրենց ոյժը չընչին է պարսիցահեղ զօրութեան առաջ. իրենց սեփական գնդերով չէին կարող պաշտպանել երկիրը պարսիցահաւոր բանակի արշաւանքներից: Հիւսիսում էր փոքրիկ Վրաստանը, որ նոյնպէս անգոր էր վիթխարի Պարսկաստանի առաջ:

Ի՞նչ անէին, ո՞ւմ դիմէին: Միակ յոյսը մնացել էր արևմտեան քրիստոնեայ պետութեան՝ Բիւզանդական կայսրութեան վրայ, որի սեփական շահը պահանջում էր պաշտպանութիւն ցոյց տալ Հայաստանին Սասանեան հզօր պետութեան դէմ:

Նախարարական խորհուրդը միաձայն որոշեց դիմել յունաց կայսրին: Միւսեաց Անդովկ իշխանին և Կամսարական Արշալիր նահապետին թանկագին ընծաներով և նախարարական ժողովի թղթերով ուղարկեցին Կոստանդնուպոլիս, Կոստանդ կայսեր մօտ, օգնութիւն խնդրեցին և

խոստացան հաւատարմութեամբ ծառայել նրան:

Պատգամաւորները ճանապարհ ընկան դէպի Կոստանդնուպոլիս, դիմեցին կայսերական պալատը և ներկայացրին նախարարական ժողովի հրովարտակն ու ընծաները: Կայսրը սիրով ընդունեց նրանց և խոստացաւ օգնել հայոց աշխարհին:

Դեռ պատգամաւորները Կոստանդնուպոլսից չէին վերադարձել, պարսկական բանակը մտաւ Հայաստան և ասպատակ սփռեց ամեն կողմ: Նախարարներն ու չունէին թշնամու մուտքն արգելելու, ուստի ամեն մէկն առաւ իւր ընտանիքը և փախաւ Յունաստան: Կոստանդ կայսրը յունական բանակն ուղարկեց պարսից վրայ, նրան միացան հայ իշխաններն իրենց զնդերով, պարսիկներին դուրս բռնեցին Հայաստանից: Շապուհ արքան ստիպուեց հաշտութիւն խնդրել, Կոստանդ համաձայնեց այն պայմանով, որ պարսից թագաւորը վերադարձնէ Տիրանին իւր ամբողջ ընտանիքով և ստացուածքով Հայաստան: Արքայից արքան Տիրանին արձակեց բանտի կապանքներից, տուեց նրան արքայական թագը և պատուով ուղարկեց Հայաստան: Սակայն Տիրան աչքի լուսից զրկուած, չէր կարող այլ ևս թագաւորական իշխանութիւնը վարել, ուստի և հրաժարուեց գահից: Նրա խնդրանքը Շապուհ հաստատեց Հայաստանի գահի վրայ նրա որդի Արշակին, 351 թուին:

4.

Արշակ թագաւորը երիտասարդ էր, եռանդուն և քաջ. նրա առաջին տարիներում ուժասպառ Հայաստանը փոքր ինչ հանգիստ վայելեց: Խաղաղութիւն ու ապահովութիւն եղաւ մեր երկրում, իրենց անառիկ ամրոցներում թագնուած իշխանները լոյս աշխարհ դուրս եկան, փախած, ցիրուցան եղած նախարարները վերադարձան հայրենիք, տէր դարձան իրենց կիսաւեր բերդերին ու կալուածներին, շրջապատեցին երիտասարդ թագաւորին: Աւերակները նորոգուեցան, քարուքանդ երկիրը նորից շէնացաւ, չարատանջ ժողովուրդն ազատ շունչ քաշեց, սկսեց իւր սովորական խաղաղ աշխատանքը. վարում էին, ցանում, քրտինք էին թափում հայրենի հողը պտղաբեր անելու և հանգիստ ու ապահով վայելում էին իրենց աշխատանքի պլանով:

Երկու հզօր պետութիւնները՝ Պարսկաստանն ու Յունաստանը հաշտութիւն էին կնքել, ուստի Հայաստանը երկիւղ չունէր արտաքին յարձակումներից:

Օգտուելով խաղաղութիւնից, Արշակ թագաւորը նուիրուեց երկրի բարեկարգութեանը: Նրա նախորդների օրով Հայաստանի թշուառութիւնների գլխաւոր պատճառը եղել էին նախարարների ներքին կռիւները, դաւաճանութիւն:

ներն ու ապստամբութիւնները. ուստի և նա ձեռնարկեց նախ և առաջ նախարարական իշխանութիւնները կարգ ու կանոնի ենթարկելու: Որոնեց Մամիկոնեան իշխաններին, որոնք իւր դաստիարակներն էին եղել, գտաւ նրանց Տայոց նահանգի անմատչելի լեռների ամրոցներում, որտեղ ապրում էին երկար ժամանակից ի վեր հայոց գործերից հեռացած, բերեց նրանց իւր մօտ, արժանացրեց արքայական վստահութեան, երէց եղբօրը՝ Վարդանին կարգեց Մամիկոնեան տան նահապետ, վասակին՝ հայոց ընդհանուր բանակի սպարապետ և արքունի գնդերի զօրավար, իսկ կրտսեր եղբօրը՝ Վահանին նշանակեց զինուորական գործերի վրայ:

Հայաստանի սահմանների վրայ կարգեց սահմանապահ իշխաններ, ապստամբ իշխաններին, որոնք իրենց զօրագնդերով հեռացել էին արքունի ծառայութիւնից, հնազանդեցրեց իւր իշխանութեանը, թողնելով իւրաքանչիւրին իւր տոհմական երկիրը: Իշխաններից ամեն մէկը պէտք է տիրէր իւր գաւառին, կառավարէր իւր սեպհական հողի վրայ ապրող ժողովուրդը, պահէր իւր գնդերը, բայց բոլորը պիտի ճանաչէին թագաւորի վերին իշխանութիւնը և հպատակէին նրան, կատարէին նրա օրինաւոր հրամանները և ընդհանուր վտանգի ժամանակ իրենց գնդերով պիտի գային, միանային արքունի զօրքին և միասին գնային պատերազմ:

Հայաստանի գաւառներում երկրի շինութեան ու բարեկարգութեան վրայ հսկելու համար նշանակեց գործակալներ, որոնք պիտի ենթարկուէին ընդհանուր կամ գլխաւոր գործակալին, որ կոչւում էր հազարապետ, կամ խնամակալ Դեհկան. այս մեծ պաշտօնը տուեց Գընունեաց ցեղի իշխանին:

Քանի որ հայոց թագաւորը պարսից արքայից էր ստացել թագը, յոյները կարող էին կասկածով վերաբերուել նրան: Արևմուտքի հետ ևս բարեկամական յարաբերութիւն պահպանելու համար Արշակ ամուսնացաւ կայսերական տոհմից Ոլիմպիա անունով մի աղջկայ հետ: Իշխանագն օրիորդի հետ Կոստանդ կայսրը Հայաստան ուղարկեց Արշակի եղբօրորդիներին՝ Գնէլին և Տիրիթին, որոնք Տիրանի ժամանակից Կոստանդնուպոլսում պատանդ էին:

Այսպիսով, երիտասարդ և եռանդուն Արշակ թագաւորի օրով և նրա ջանքերի շնորհիւ մեր երկիրը խաղաղուեց ու բարեկարգուեց: Նորոգուեց ու զուարճացաւ հայոց աշխարհը, ասում է ժամանակակից պատմիչը Փաւստոս, ինչպէս առաջ էր. մեծամեծներն իրենց գահերի վրայ և գործակալներն իրենց պաշտօնների գլուխը: Իրաւունք և արդարութիւն էր թագաւորում հայոց երկրում: Թագաւորը շարունակ հոգում էր երկրի բարօրութեան ու խաղաղութեան համար,

ժողովուրդը հանգիստ ապրում էր բնիկ տէրերի հովանաւորութեան ներքոյ:

5,

Հայոց աշխարհին վիճակուած չէր յարատե հանգիստ վայելել. մի թեթեւ առիթ բաւական էր կրքերը բորբոքելու և խաղաղութիւնը վրդովելու, և առիթը շուտով ներկայացաւ:

Սիւնեաց Անդովկ իշխանը մի գեղեցիկ դուստր ունէր Փառանձեմ անունով: Նրա չքնաղ գեղեցկութեան համբաւը տարածուած էր ամբողջ Հայաստանում: Արշակի եղբորորդին՝ Գնէլ, որ նոր էր վերադարձել Կոստանդնուպոլսից, ամուսնացաւ իշխանազն օրիորդի հետ: Երիտասարդ ամուսինները գրաւեցին հայոց ազատանու սէրն ու յարգանքը. արքայազն իշխանի տունը ամեն կողմից գրաւում էր հայոց նախարարներին, որոնք նրանց խաղաղ ընտանեկան յարկի տակ սիրալիր ընդունելութիւն էին գտնում. ուստի և Գնէլ հետզհետէ սիրելի էր դառնում հայ իշխաններին, և ազնուազարմ սեպուհները յաճախ երթևեկում էին նրա մօտ, մասնակցում էին խնձոյքներին, որսերին ու արշաւներին:

Մինչ երիտասարդ զոյգը խաղաղ ընտանեկան կեանքի քաղցրութիւններն էր վայելում, մինչ բաղդն ու երջանկութիւնը ժպտում էին նրանց, յանկարծ մի սարսափելի ընտանեկան

փոթորիկ բարձրացաւ, որին զոհ գնաց դեռահաս արքայազն Գնէլ, և որը ճակատագրական եղաւ Արշակ թագաւորի համար

Գնէլի հօրեղբօր որդին Տիրիթ յափշտակուեց Փառանձեմի դիւթիչ գեղեցկութեամբ և սիրահարուեց նրա վրայ. նա աշխատում էր Գնէլին կորցնել և Փառանձեմի հետ ամուսնանալ: Սէրը կուրացրել էր նրան, իւր նպատակին հասնելու համար միջոցների մէջ խտրութիւն չէր դնում: Օգնականներ էր վարձել, որոնք նրա թելադրութեամբ չարախօսութիւն էին անում Գնէլի մասին թագաւորի առաջ:

—Տէր թագաւոր, ասում էին նրանք, բոլոր աւագանին ու նախարարները սիրում են Գնէլին և ցանկանում են, որ նա թագաւորէ իրենց վրայ. զգոյշ եղի՛ր, տէր արքայ. իմացիր քո անելիքը, պահպանիր քո կեանքն ու թագաւորութիւնը:

Ամբաստանութիւններն ազդեցին Արշակի վրայ, կասկածը բուռն դրեց նրա սրտում և զնալով մեծ ծաւալ էր ստանում: Գնէլի ուրուականը նրան հանգիստ չէր տալիս, և նա առիթ էր որոնում արքայազն երիտասարդին կորցնելու:

Նաւասարդի տօները մօտենում էին: Հնաւանդ սովորութեամբ հայոց աշխարհի մեծամեծ իշխանները, տանուտէրերն ու սեպուհները տաբամուտին հաւաքւում էին Բագաւան, որ ընկած էր Ծաղկաց լեռների հիւսիսային ստորոտում,

Արածանու ափին: Գրիստոնէութիւնից առաջ
այնտեղ էին հեթանոս հայերի աստուածների
բազիլիկները. այնտեղ էին հաւաքուում իւրաքան-
չիւր տարի Հայաստանի մօտաւոր ու հեռաւոր
տեղերից անթիւ ժողովուրդ, գալիս էր թագա-
ւորը, գալիս էին նախարարները և քրմերի ու
քրմապետի մասնակցութեամբ, մեծ հանդէսնե-
րով կատարում էին Նաւասարդի տօնը: Այդ
սրբազան վայրում Գրիգոր Լուսաւորիչ մկրտել
էր Տրդատ թագաւորին միլիօնաւոր ժողովրդի
հետ և, հեթանոսական այդ մեծ ազգային տօ-
նին քրիստոնէական բովանդակութիւն տալու հա-
մար, սահմանել էր, որ նոյն տեղում Նաւա-
սարդի սկզբին կատարուի սուրբ Յովհաննու
տօնը: Արշակ յարմար առիթ համարեց օգտուել
տօնական հանդէսների աղմուկից, կանչել իւր
մօտ Գնէլին և ժխորի մէջ սպանել տալ:

Գնէլին արդէն յայտնի էր Արշակի չար դի-
տաւորութիւնը, ուստի և շատ զգոյշ էր և իրեն
հեռու էր պահում թագաւորից: Արշակ իւր հա-
ւատարիմ իշխաններից մէկին՝ Մամիկոնեան
Վարդան նահապետին յանձնեց Գնէլին մի հը-
նարքով Բագաւան հրաւիրել, Նաւասարդի հան-
դէսներին մասնակցելու:

Թագաւորական բանակն այդ ժամանակ գտ-
նուում էր Շահապիվանում, որ ընկած էր Բա-
գաւանի մօտերը, Ծաղկաց լեռների ստորոտում:
Շահապիվանն էր Արշակունի թագաւորների սո-

վորական բանակաւորը: Նրանից ոչ հեռու, Առա-
ւիտոց գիւղում էր գտնուում այդ ժամանակ
Գնէլը: Վարդան Մամիկոնեան գնաց Գնէլի մօտ,
խորամանկութեամբ և երգումներով համոզեց,
որ գայ Բագաւան, թագաւորի հետ Նաւասարդի
տօնը կատարելու:

— Թագաւորն այլ ևս թշնամութիւն չի տա-
ծում դէպի քեզ, ասում էր Վարդան, նա չի
հաւատում չարախօսներին. համոզուել է, որ
դու անմեղ ես, որ ինքն ի զուր է կասկածել
քեզ վրայ, ուստի և զղջացել է և քեզ առա-
ջուայ նման սիրում է: Նա չի կարող Նաւա-
սարդի մեծ տօնն առանց քեզ կատարել, հրաւի-
րում է քեզ ընտանիքով ներկայ լինելու հան-
դէսներին:

Երիտասարդ էր Գնէլը և դիւրահաւան: Փոր-
ձուած, խորամանկ նահապետի անուշ լեզուն
նրա կասկածը փարատեց: Իսկոյն նա ճանապարհ
ընկաւ իւր կնոջ հետ միասին Շահապիվան գնա-
լու. ամբողջ գիշերն անդադար գնում էին, որ
առաւօտեան տեղ հասնեն. միւս օրը կիրակի էր,
և հանդէսները պիտի կատարուէին:

Աղօթարանը նոր էր բացուել, երբ Գնէլ հա-
սաւ արքունական բանակը: Հէնց որ թագաւո-
րին իմաց տուին, իսկոյն հրաման արեց բանա-
կից դուրս տանել նրան և ծածուկ սպանել: Գնէլ
հեծած իւր նիւթը, համարձակ առաջ անցաւ
բանակի միջով և մօտեցաւ հրապարակին, որ

ընկած էր արքայական վրանի առաջ: Այդ բո-
ւոյէին արքունիքից դուրս եկտն հետեակ մար-
դիկ, սրերով, նիզակներով և ասպարներով զի-
նուած. մօտեցան, քաշեցին, ձիուց վայր ձգեցին
միամիտ երիտասարդին, ձեռները մէջքին կա-
պեցին և տարան բանակից դուրս գլխատեցին:

Գնէլի սպանման լուրը կայծակի արագու-
թեամբ տարածուեց բանակի մի ծայրից միւսը,
եկան հաւաքուեցան իշխաններն ու զօրական-
ները, կատաղած բազմութիւնը իւր սիրելի ար-
քայազն իշխանի մահուան վրէժն էր պահան-
ջում: Իւր չարագործութիւնը ծածկելու համար
Արշակ հրամայեց, որ ամենքը սուգ անեն Ար-
շակունի մեծ սեպուհի վրայ: Ինքը՝ թագաւորը
նոյնպէս մասնակցում էր սգոյ արարողութեանը.
նա նստած լաց էր լինում ու ողբում էր իւր
եղբորորդու կորուստը:

Գնէլի գեղեցիկ կիւնը՝ չքնաղ Փառանձեմը
պատառոտած շորերով, հօլանի կրծքով, արձակ
մագերն ուսերի վրայ փռած, բարձր ձայնով ա-
ղիողորմ լաց էր լինում, դառն արտասուք էր
թափում իւր սիրելի ամուսնի դիակի վրայ. ան-
մխիթար կնոջ լացն ու հեկեկանքը շարժում էր
ամենքի սիրտը. բազմութիւնը շրջապատել էր
դիակը և ողբում էր թանկագին իշխանի կո-
րուստը:

Վիշտն ու կսկիծն աւելի գրաւիչ էին դար-
ձել չքնաղ Փառանձեմին. Արշակ հրապուրուեց

նրա շլացուցիչ գեղեցկութիւնով և ցանկացաւ
նրան կին առնել:

Տիրիթ, առանց սպասելու սուգի օրերն անց-
նելուն, մարդ ուղարկեց Փառանձեմի մօտ, յայտ-
նեց, որ սիրում է նրան և խնդրեց նրա ձեռքը:

Գաղտնիքը բացուեց. ամենքի համար պար-
զուեց, որ Տիրիթն է եղել Գնէլի սպանութեան
բուն պատճառը: Ողբասաց կանայք սկսեցին եր-
գել Տիրիթի սիրահարութիւնը, քսութիւնը, չա-
րախօսութիւնը, Գնէլի եղբրական մահուան հան-
գամանքները, Փառանձեմի վիշտն ու սուգը:
Այս ամենը բարձր ձայնով երգում ու լալիս էին
ողբասաց կանայք, որոնց մէջ էր և ինքը՝ Փա-
ռանձեմ:

Նոյն ժամանակ Տիրիթ պատգամաւոր ու-
ղարկեց թագաւորի մօտ, յայտնեց իւր դիտա-
ւորութիւնը և հրաման խնդրեց Փառանձեմի հետ
ամուսնանալու:

Թագաւորն այժմ ամեն ինչ հասկացաւ,
բայց արդէն ուշ էր. նա տեսաւ, որ Գնէլի սպա-
նութեան պատճառը Տիրիթն է, որ ինքը կոյր
գործիք է եղել մի բստմեկի զաւարթութեան,
տեսաւ այս ամենը, սոսկալի ատելութեամբ լը-
ցուեց դէպի իւր նենգաւոր եղբորորդին և վըճ-
ուեց նրան ևս կորցնել: Թագաւորի մտադրու-
թիւնը ծածուկ չմնաց Տիրիթին. իւր կեանքն
ազատելու համար նա գիշերով փախաւ արքու-
նի բանակից, սակայն գինւորները Արշակի հրա-

մանով ընկան նրա ետևից, բռնեցին նրան Բասեն գաւառի անտառում և տեղն ու տեղն սպանեցին:

Սոսկալի ոճիրները տպաւորութիւնը դեռ չէր անցել, երբ Արշակ Փառանձեմին տարաւ արքունիք և իրեն կնութեան առաւ: Արքայական փառքով ու ճոխութեամբ շրջապատուած, Փառանձեմ կարծես մոռացաւ իւր առաջին սէրը: Սակայն նրա երջանկութեանը և փառասիրական ձգտումներին խոչընդոտ էր Արշակի առաջին ամուսինը՝ յունական կայսերագն Ոլիմպիան, որ իսկական թագուհին էր: Սիւնեաց իշխանի փառասէր դստեր համար քիչ էր թագաւորի կին լինել. նա ձգտում էր նաև Հայաստանի թագուհի լինել, ուստի և սաստիկ նախանձում էր Ոլիմպիային և հնար էր որոնում նրան մեռցնելու: Ոլիմպիան նկատում էր Փառանձեմի նախանձն ու ատելութիւնը և շատ զգոյշ էր. ուտում էր միմիայն իւր նաժիշտների պատրաստած կերակուրը և խմում էր նրանց պարզած գինին: Սակայն հնարագէտ Փառանձեմը կարողացաւ իւր նպատակին հասնել. նա գտաւ տարօնեցի մի երէց Մըջիւնիկ անունով, որ յանձն առաւ կատարել դժոխային մի գործ: Աստծու այդ անարժան պաշտօնեան թոյն խառնեց հաղորդութեան բաժակի մէջ և տուեց Ոլիմպիային և իւր ծառայութեան իբրև վարձատրութիւն ստացաւ Գոմկունք գիւղը Տարօն գաւառում:

Արքունիքի շուրջը կատարուած այս ոճիրները նորից վրդովեցին Հայաստանի խաղաղութիւնը. մեր աշխարհը նորից երկարատև կատաղի կռիւների ասպարէզ դարձաւ, և Արշակ այլ ևս գահի վրայ հանգիստ չվայելեց:

6.

Հայոց իշխանները, որոնց մէջ կենդանի էր անկախութեան և ըմբոստութեան ոգին, տեսնելով թագաւորի գործերը, նորից գլուխ բարձրացրին: Հետզհետէ սկսեցին հեռանալ թագաւորից, քաշուել, առանձնանալ իրենց սեփական գաւառներում և անմատչելի բերդերի մէջ ամուր դիրք բռնել: Թագաւորին հաւատարիմ Մամիկոնեան իշխանները ներքին, ընտանեկան խռովութիւններով էին զբաղուած. հարազատ եղբայրներն ատելութեամբ լցուած էին իրար դէմ և իրարից բաժանուած: Վարդան Մամիկոնեանի ջանքերով Արշակ բարեկամութեան դաշն էր կնքել պարսիկների հետ և ուխտել էր նրանց հաւատարիմ մնալ: Փաւստոսի պատմածներից երեւում է, որ Վարդան Մամիկոնեան համակրող ու կողմնակից էր պարսիկներին, ուստի և գրաւել էր Շապուհարբայի սէրն ու վստահութիւնը, իսկ եղբայրը՝ Վասակ սպարապետ ատում էր պարսիկներին: Տխուր անցեալի դառն փորձերը նրան համոզել էին, որ պարսիկները երբէք ան-

կելծ բարեկամ չէին կարող լինել, որ նրանք չէին կարող հաշտ աչքով նայել Հայաստանի անկախութեանը, և որ նրանց աւանդական ձրգտումն էր վերջ դնել հայոց թագաւորութեանը և Հայաստանը դարձնել պարսից ընդարձակ պետութեան մի նահանգ: Այսպէս էր համոզուած Վասակ Մամիկոնեան, ուստի և հակառակ էր իւր եղբոր բռնած ընթացքին: Գուցէ ուրիշ, զուտ ընտանեկան պատճառներ էլ կային, որ մեզ յայտնի չեն: Հակառակութիւնն այն աստիճանի հասաւ, որ ոխերիմ թշնամութեան փոխուեց, և Վասակ պատրաստ էր իւր եղբոր կեանքը զոհելու, եթէ այդ պահանջեր հայրենիքի բարօրութիւնը և իւր բնիկ տիրոջ ապահովութիւնը: Վարդանի ջանքերին հակառակ, Վասակ աշխատում էր միշտ հեռու պահել թագաւորին պարսիկների ազդեցութիւնից:

Շապուհ արքան շատ էր ցանկանում բարեկամանալ հայոց թագաւորի հետ և նրան հեռացնել յոյներէից: Նրա յանձնարարութեամբ Մամիկոնեան տան Նահապետը՝ Վարդան եկաւ Արշակի մօտ, բերեց արքայական հրովարտակը, որով Շապուհ հրաւիրում էր հայոց թագաւորին իւր բարեկամութեան ուխտին հաւատարիմ մընալու: Արշակ սիրով ընդունեց հրովարտակը, իսկ Վարդանին արձակեց, որ գնայ իւր աշխարհը, իւր յարկի տակ հանգիստ վայելէ:

Նոր էր հեռացել Վարդան, երբ թագաւորի

մօտ եկաւ Վասակ Մամիկոնեան և լսելով իւր եղբոր պատգամաւորութեան մասին, զգուշացրեց թագաւորին ասելով.

—Տէր արքայ, Վարդանն ուզում է քեզ մատնել պարսից թագաւորի ձեռը և դրանով քեզ իսպառ կորցնել. եթէ նրան չսպանես, դու էլ կը կորչես, հայոց աշխարհն էլ:

Վասակի խօսքերը հաստատում էր Փառանձեմ թագուհին, որի սրտում ուր էր մնացել Վարդանի դէմ այն օրից, երբ սանենդութեամբ իւր ամուսնուն՝ Գնէլին տարաւ Շահապիվան և ըսպանել տուեց: Թագուհու և սպարապետի խօսքերն իրենց ազդեցութիւնն ունեցան. Վասակ թագաւորի հրամանով ուղևորուեց Տայոց աշխարհը, իւր հարազատ եղբօրն սպանելու:

Մամիկոնեան տան նահապետը վաղուց հասել էր տուն և հանգիստ ապրում էր Տայոց գաւառի Էրախանի բերդում, որ Մամիկոնեան տոհմի սեփականութիւնն էր: Երբ լուր բերին, թէ Վասակ գալիս է, բերդում ոչինչ կասկած չունենալով, պատրաստուեցան ընդունելու:

Ամառուայ մի շոգ օր էր: Բերդի մի կողմը՝ ձորի մէջ վրան էր խփած, որտեղ այդ ժամանակ Վարդան շորերը հանած, գլուխն էր լուանում: Վասակ իւր զինւորներով մօտեցել էր վրանի մուտքին: Այդ ըոպէին Վարդան հէնց այն է կռացել էր, որ գլխին ջուր ածեն, զինւորները վրայ հասան, խփեցին, սպանեցին Մամիկո-

նեան իշխանին: Իսկոյն լուրը տարածուեց բերդում, ամեն կողմ լաց ու աղաղակ բարձրացաւ: Վարդանի կինը՝ Մամիկոնեան իշխանուհին նըստած էր սենեակում, գահաւորակի վրայ. նա ծանր յլի էր, և ազատուելու օրերը մօտեցել էին: Երբ նրան լուր բերին, տեղից վերցատկեց, վազեց դէպի դուռը, բայց չկարողացաւ դուրս գալ. նոյն բռպէին ազատուեց, մի որդի ծնեց, որի անունը դրին Վարդան:

Մամիկոնեան նահապետի սպանութիւնն աւելի ևս բորբոքեց նախարարների ատելութիւնը դէպի թագաւորը: Ամեն կողմից ապստամբութեան փորձեր էին լինում, Հայաստանի միութեանն ու զօրութեանը վտանգ էր սպառնում: Արշակ և նրա հաւատարիմ սպարապետը՝ Վասակ ամեն ջանք գործ էին դնում թագաւորի կեդրոնական իշխանութիւնը զօրացնելու և նախարարների սպառնացող ոյժը խորտակելու համար: Գուցէ Հայաստանի օգուտն արդարև այդ էր պահանջում. մի զօրեղ միապետի իշխանութեան տակ միացած, ընդհանուր ուժով, Հայաստանը թերևս երկար կարողանար դիմանալ արևելքից և արևմուտքից հասած հարուածներին: Արշակի նպատակն էր հայրենիքը և իւր արքայական գահը պահպանել զօրեղ ու կանգուն, ուստի և նա ամեն միջոցներով աշխատում էր ինքնազլուխ նախարարներին հնազանդեցնել:

Այս նպատակով Արշակ դիմեց մի այնպիսի

ձեռնարկութեան, որ աւելի ևս արծարծեց ըսկսուած հրդեհը: Մասիս լեռան հարաւային ստորոտում՝ Կոգովիտ գաւառում նա հիմնեց մի նոր քաղաք և ամբողջ երկրի մէջ հրաման հանեց, թէ ամեն տեսակ յանցաւորներ՝ գողեր, աւաղակներ, մարդասպաններ, անառակ ու վնասակար մարդիկ եթէ գան բնակութիւն հաստատեն իւր նոր քաղաքում, դատաստանից ու պատժից կազատուին:

Երբ այս հրամանը դուրս եկաւ, կարճ ժամանակում հաւաքուեցան նորաշէն դատակերտում գողեր, մարդասպաններ և առհասարակ ամեն տեսակ ոճրագործներ: Ստրուկները փախչում էին տէրերից, գալիս էին այնտեղ, կանայք թողնում էին ամուսիններին, գալիս պատսպարւում էին այնտեղ, ծառաները յափշտակում էին տէրերի ստացուածքն ու փախչում էին այնտեղ, աւանդաւորներն իրենց մօտ եղած աւանդներով գալիս թաքնւում էին այնտեղ: Փախստականներն այնքան շատ էին, որ Արշակի նորաշէն աւանը կարճ միջոցում բնակիչներով լցուեց, մեծացաւ, ընդարձակ քաղաք դարձաւ և բռնեց ամբողջ հովիտը: Թագաւորը նրա անունը դրեց Արշակաւան, շինել տուեց արքունի պալատներ և այնտեղ հաստատեց իւր բնակութիւնը:

Տրտունջ ու դժգոհութիւն բարձրացաւ հայոց երկրում, բայց ո՛ր դնային, ո՛ւմ մօտ արդարութիւն և իրաւունք գտնէին: Ամեն մարդ վայ

էր տալիս այս սև օրերին, ամիսսում էր անցած ժամանակը, երբ օրէնք և արդարութիւն էր թագաւորում, երբ դատաստան ու իրաւունք կար: Այժմ արդարութիւնը կորած էր, իրաւունքը մեռած, ռոտեղ գտնէին:

Փաւստոս, որ սիրում է շատ դէպքեր հրաշքներով բացատրել, պատմում է, թէ Ներսէս հայրապետի տեղապահը՝ Խաղ եպիսկոպոս անիծեց Արշակի այս անօրէն գործը, համաճարակ ընկաւ յանցաւորների քաղաքում, թէ մարդիկ, թէ անասունները կոտորուեցան, և երեք օրուայ մէջ քաղաքն ամայի անապատ դարձաւ: Հաւանականն այն է, ի հարկէ, որ Արշակաւանը կործանուեց հայոց նախարարների ձեռով:

Սրանից յետոյ Արշակի ատելութիւնն ու զայրոյթը դէպի նախարարներն այլևս չափ ու սահման չունէր. նա սկսեց անխնայ կռիւ երկրի բնիկ իշխանների դէմ: Շատերին կոտորեց, անժառանգ թողեց և նրանց կալուածներն արքունիք գրաւեց: Շիրակի և Արշարունեաց գաւառների տէր կամսարական իշխաններին ամբողջ ցեղով ջնջեց, նրանց հողերն արքունական սեփականութիւն գարծրեց և Արշարունեաց գաւառում՝ Երասխի ձորում մի անմատչելի սարի վրայ շինեց Արտագերս անառիկ բերդը և ամբողջ գաւառի բերքը յատկացրեց բերդի պահպանութեանը:

Թագաւորը շրջապատուած էր այնպիսի մարդկանցով, որոնք շարունակ գրգռում էին նը-

րան նախարարական տների դէմ. նրանց մէջ նշանաւոր էր արքայական տան ներքինապետը, որին Հայր Մարգարէտ էին կոչում: Մի դաժան ու չարասիրտ մարդ, որ չարախօսութիւններով գրգռել էր Արշակի հօրը՝ Տիրան թագաւորին նախարարների դէմ և անմեղ մարդկանց, առանց որևէ յանցանքի, կոտորել էր տուել. իսպառ ջրն էլ էր տուել Ռշտունեաց և Արծրունեաց աները, չէր խնայել մինչև իսկ կանանց և երեխաներին:

Հայր Մարգարէտը մեծ ազդեցութիւն ունէր թագաւորի վրայ, անբաւ հարստութեան տէր էր, բազմաթիւ գիւղեր ու կալուածներ ունէր Հայաստանի զանազան գաւառներում: Մի անգամ շրջելով իւր կալուածները, հասաւ Տարօն գաւառը: Աշտիշատում Ներսէս կաթողիկոսը նրան իւր մօտ հրաւիրեց և մեծ պատիւներով հիւրասիրեց: Ճոխ սեղանից յետոյ նա զբօսնում էր եպիսկոպոսական տան առաջ ընկած հրապարակի վրայ: Տեսնելով Աշտիշատի գեղեցիկ դիրքը, շրջակայ արգաւանդ դաշտերը, որ անվերջ ձգւում էին Արածանու ամբարով, նախանձը շարժուեց, սկսեց նախատել Արշակունի թագաւորների յիշատակը, որ այդպիսի սքանչելի վայրերը տուել էին կանացազգեստ մարդկանց և ոչ տղամարդկանց:

Նա ոխերիմ թշնամի էր հոգևորականներին, արհամարհում էր սրբավայրերը և աշխատում էր

եկեղեցական հողերն ու կալուածները արքունական դարձնել:

— Եթէ ես, Հայր Մարգարէտս, կենդանի մընամ և հասնեմ թագաւորի մօտ, ասում էր նա, — ինչ որ այստեղ կայ, պէտք է փոխեմ. այստեղ ապրողներին պէտք է դուրս քշեմ, կալուածներն ու հողերը գրաւեմ և նրանց մէջ արքունի պալատներ շինեմ:

Այսպիսի մտադրութիւններով Հարասիրտ ներքինին հրաժեշտ տուեց Ներսէս հայրապետին և հեռացաւ Աշտիշատից: Երբ իջաւ Արածանու ափը և հասաւ երկու գետերի խառնարանի մօտ, անտառախիտ, մացառոտ մի տեղ, նրան հանդիպեցաւ Շաւասպ Արծրունին, որ ազատուել էր հայրենի տան կոտորածից, սնուել էր Մամիկոնեանների մօտ և այժմ հասուն երիտասարդ էր: Նա վաղուց հետևում էր Հարագործ ներքինապետին, նրանից իւր տոհմական վրէժը լուծելու համար: Այժմ երբ տեսաւ, իսկոյն ճանաչեց, քաղցր խօսքերով հրապուրեց նրան անտառի խորքը, նետը մխեց նրա կուրծքը և մարմինը թողեց դաշտի գազաններին կերակուր:

7.

Արշակի թագաւորութեան սկզբից յունաց և պարսից պատերազմները դադարել էին, բայց Միջագետքում և Հայաստանի հարաւային մասում փոքրիկ արշաւանքներ տեղի էին ունենում պար-

սից գործակալների կողմից, գլխաւորապէս աւարի նպատակով: 356 թուին յոյները բանակցութիւն սկսեցին պարսիկների հետ, ասպատակութիւններին վերջ դնելու համար: Շապուհ համաձայնեց խաղաղութիւն կնքել այն պայմանով, որ յոյները Միջագետքը և Հայաստանը թողնեն իւր իշխանութեան ու տրամադրութեան ներքոյ: Բանակցութիւնները շատ երկար տևեցին և հաշտութիւն չկայացաւ: 359 թուին պարսից անագին բանակն անցաւ Տիգրիսը և շարժուեց յոյների վրայ. կարճ ժամանակուայ ընթացքում պարսիկներն առան Ամիդը, Միջագետքում շատ ուրիշ բերդեր և մի տարուայ մէջ տիրեցին Տիգրիսից մինչև Եփրատ:

Այս պատերազմի ժամանակ Շապուհ օգնութեան կանչեց հայոց թագաւորին և նրա հետ բարեկամութեան դաշն կնքեց: Արշակ իւր հաւատարիմ Վասակ սպարապետի և ուրիշ իշխանների հետ բազմաթիւ զօրքով գնաց Միջագետք: Մինչ պարսից բանակը պաշարել էր Ամիդը, հայոց զնդերն առան Մծբին քաղաքը: Այս յաղթանակը վարձատրելու համար Շապուհ արքան կամենում էր Արշակին մեծ պատիւների արժանացնել, իւր սեփական դուստրը նրան կնութեան տալ, նոյնպէս և մեծ պարգևներով վարձատրել Վասակ սպարապետին: Նա հրաւիրեց Արշակին գնալ իւր հետ Տիգրոն, հարսանիքի հանդէսները կատարելու:

Սիւնեաց Անդովկ նահապետը երբ լսեց Շա-

պունի մտադրութիւնը, ամեն ջանք դործ դրեց Արշակին հեռացնելու նրանից: Անդովկ վախե-
նում էր, թէ իւր դուստրը՝ Փառանձեմ զրկու-
թագունու իրաւունքից ու պատուից և անար-
գանքի մատնուի, եթէ Արշակ ամուսնանայ պար-
սից արքայի դստեր հետ. ուստի համոզեց Վա-
սակ սպարապետին, կաշառեց պարսից մեծա-
մեծներին, նոյն իսկ թագաւորի աւագ խորհրդ-
դականներից մէկին, որ խռովութիւն ձգեն Շա-
պուհի և Արշակի մէջ: Խորհրդականն Անդովկի
թելադրութեամբ եկաւ Արշակի մօտ և յայտնեց,
թէ Շապուհ նենգութեամբ ուզում է նրան տա-
նել Տիգրան և սպանել:

Դիւրահաւան և տաքարիւն էր Արշակ. սաս-
տիկ գայրացաւ, կանչեց Վասակ սպարապետին,
Անդովկ նահապետին և բոլոր մեծամեծ իշխան-
ներին և յայտնեց Շապուհի նենգաւոր խորհուրդը:
Նախարարները իրենց թագաւորի կեանքն ազա-
տելու համար նոյն գիշերն առան նրան և փախան
Հայաստան: Շապուհ տեսաւ, որ Արշակ Հարախօ-
սութիւնների զօն է եղել, դեսպան ուղարկեց, որ
վերադառնայ, բայց իզուր. հայոց թագաւորն
արդէն իւր երկրումն էր, ընդ միշտ հեռացած
պարսիկներից: Այնուհետեւ հայոց և պարսից մէջ
այլ ևս խաղաղութիւն չեղաւ:

Պատերազմը պարսից և յունաց մէջ շարու-
նակում էր. Կոստանդ կայսրն ինքը բանակի
զլուխ անցած եկաւ արևելք: Երբ հասաւ Կեսա-

րիա, հրաւիրեց Արշակ թագաւորին և նրա հեա-
բարեկամութեան դաշն կապեց: Յոյները չը-
կարողացան պարսից ահաւոր զօրութիւնը խոր-
տակել: 361 թ. Կոստանդ մեռաւ Կիլիկիայի Տար-
սոն քաղաքում և կայսր հրատարակուեց Յուլիա-
նոս. մի քաջասիրտ, արի և բարձր արժանիք-
ների տէր մարդ, բարձրագոյն կրթութիւն ստա-
ցած և հեթանոսական փիլիսոփայութեամբ սը-
նուած, նա ոխերիմ թշնամի էր քրիստոնէու-
թեան, ուստի և քրիստոնէական եկեղեցուց «ու-
րացող» մականունն է ստացել: Արշակ դեսպան
ուղարկեց նոր կայսեր գահակալութիւնը շնորհա-
ւորելու և յայտնեց, թէ միշտ պատրաստ է նրա
հրամանին: Յուլիանոս, որ հայոց թագաւորնե-
րին Հայաստանի իշխան կամ նախարար էր անուա-
նում, պատուիրեց հաղորդել Արշակին, թէ կա-
րիքի դէպքում նրան օգնութեան կրկանչէ: Յու-
լիանոս վճռել էր մենակ, առանց ուրիշի օգնու-
թեան խորտակել պարսից զօրութիւնը, կամ յաղ-
թել, կամ ընկնել պատերազմի դաշտում իբրեւ
քաջարի զինուոր:

363 թուին Յուլիանոս ընկաւ պատերազմի
դաշտում և կայսր ընտրուեց Յովիանոս, որ ոչ
նախորդի խելքն ունէր և ոչ քաջութիւնը: Նա
ստիպուեց պարսիկների հետ հաշտութիւն կնքել,
թողնելով նրանց Հայաստանի հարաւային գա-
ւառները՝ Արգն, Մոկք, Ծաւդէք, Հէր և Զարե-
ւանդ և Կորդուք, տասն և հինգ ամուր բերդե-

րով: Բացի այդ, յոյները պէտք է թողնէին հայոց թագաւորին իւր բաղդին և չպէտք է պաշտպանէին նրան պարսիկների դէմ: Միայն այդ դաշինքի համաձայն Հայաստանը չմիացուեց պարսից պետութեան հետ, այլ մնաց իբրև անկախ թագաւորութիւն:

Յովհաննոսի մահից յետոյ, երբ հռովմէական պետութեան արևելեան մասում կայսր եղաւ Վադէս, հայերը դարձեալ աչքերը դարձրին դէպի Յունաստան: Պարսիկների սպառնացող զօրութեան առաջ փոքրիկ Հայաստանն իրան միանգամայն անօգնական էր զգում. հայերը հաստատ գիտէին, որ Շապուհի նպատակն է վերջ ի վերջոյ Հայաստանը միացնել Պարսկաստանի հետ, վերջացնել հայոց անկախ թագաւորութիւնը և երկիրը կառավարել պարսից կուսակալների ձեռով: Իւր սեփական ոյժերով Հայաստանն անկարող էր դիմադրելու պարսից ձգտումներին. երկիրը ներքուստ պառակտուած էր, շատ իշխանական տոհմեր հեռացած էին թագաւորից, չէին ուզում նրան հպատակուել, շատերը պատրաստ էին պարսից թագաւորին ծառայելու: Այսպիսի հանգամանքներում Յովհաննոսի մահը և նոր կայսեր գահակալութիւնը նոր յոյսներ չէին հայերին: Հայաստանից մի պատգամաւորութիւն ուղարկուեց Կոստանդնուպոլիս, Վադէսի գահակալութիւնը շնորհաւորելու, յայտնելու նրան հայոց թա-

գաւորի խնդակցութիւնը և յիշեցնելու նախկին դաշնակցութիւնը:

Պատգամաւորութեան գլուխն էր ազգի հոգևոր պետը՝ Ներսէս կաթողիկոս, մասնակցում էին տասը նշանաւոր նախարարներ. Մամիկոնեան Վահան իշխանը՝ հայոց սպարապետի եղբայրը, Ռշտունեաց Մեկեն նահապետը, Անձեւացեաց Մեհառ նահապետը, Խոռխոռունեաց նահապետը՝ Գարջոյ Մաղխագ, Գնունեաց նահապետը՝ Դեմետ, Բագէնից նահապետը՝ Կիշկէն, Հրսիձորի նահապետը՝ Սուրիկ, Հաբուժէնից նահապետը՝ Վրկէն:

Սակայն այս պատուաւոր դեսպանութիւնը Հայաստանի համար օգտակար չեղաւ: Կայսեր հրամանով Ներսէս հայրապետն աքսորուեց, իսկ նախարարները վերադարձան ձեռնունայն: Հետևանքն այն եղաւ, որ պարսիկներն սկսեցին աւելի կասկածով վերաբերուել հայոց թագաւորին:

8.

Ներսէս կաթողիկոսն այս պատգամաւորութեան մէջ առաջին անգամ հանդէս է գալիս իբրև ազգի ներկայացուցիչ յունաց պետութեան առաջ: Երբ էր նա հայրապետական աթոռը նստել, դժուար է որոշել եթէ հաւատանք Փաւստոսի խօսքերին, նա կաթողիկոս ընտրուեց Արշակի թագաւորութեան սկզբին, և Գնէլի սպան-

ման ու նախարարների կոտորածի ժամանակ միջամտում էր երկրի գործերին. իսկ եթէ ճիշտ է, որ նա Հայաստանի եպիսկոպոս է ձեռնադրուել Կեսարիոյ Եւսեբիոս արքեպիսկոպոսից, պէտք է ընդունենք, որ նա հայրապետական աթոռն է նստել Յուլիանոս կայսեր օրով, 361 թուից ոչ առաջ:

Ներսէս Յուսիկի թոռն էր, Գրիգոր Լուսաւորչի թոռան թոռը. կրթութիւն էր ստացել Կեսարիայում, նշանաւոր վարդապետների ձեռքի տակ, Պատանի հասակում ամուսնացել էր և նուիրուել աշխարհային կեանքի. մտնելով զինւորական ծառայութեան մէջ, թագաւորի պալատում վարում էր սենեկապետի պաշտօն:

Նրա հայրը Աթանագինէս ամուսնացել էր Տիրան թագաւորի Բամբիշ քրոջ հետ. Ներսէս արքայական ընտանիքի մերձաւոր ազգական էր, Արշակի հօրաքրոջ որդին: Նա ամեն յարմարութիւն ունէր աշխարհական կեանք վարելու և պետական պաշտօնների մէջ առաջ գնալու: Բարձրահասակ էր, վայելչակազմ ու գեղեցիկ, հմուտ զինւորական գործերի, սակայն հեռու էր աշխարհային ձգտումներից, կրօնասէր էր, երկիւղած և աստուածային պատուէրներին հաւատարիմ. մարդասէր, արդարադատ և առհասարակ ամեն առաքինութիւններով օժտուած: Փաւստոս բառեր չի գտնում նրա հոգու գերազանց յատկութիւնները զրուատելու:

Երբ հայոց աշխարհի մեծամեծ նահապետները, սատրապները, նախարարներն ու ազատները, պետերը, իշխանները, զօրավարներն ու սահմանապահները ժողովուեցան Արշակ թագաւորի մօտ կաթողիկոսի ընտրութեան համար, ամենքը միաբերան Ներսէսին էին ցանկանում: Բայց երբ նրան կանչեցին և իրենց որոշումը յայտնեցին, չէր համաձայնում, իւր անձն անարժան համարելով այնպիսի ծանր և պատասխանատու պաշտօնի: Ժողովականները միաձայն պնդում էին, որ իրենց պես և առաջնորդ պէտք է լինի Գրիգոր Լուսաւորչի տնից, որի արժանաւոր զաւակն է Ներսէս: Թագաւորի հրամանով նրա գեղեցիկ գանգուր մազերը խուզեցին, շքեղ հագուստները հանեցին, կրօնաւորի պարզ սքեմ հագցրին, կանչեցին ծերունի Փաւստոս եպիսկոպոսին և նրան սարկաւագ ձեռնադրել տուին: Դրանից յետոյ ժողովուեցան եպիսկոպոսները և հաւանութիւն տուին, որ նա նստի հայրապետական աթոռը: Թագաւորը հրովարտակով և մեծամեծ իշխանների ուղեկցութեամբ նրան ուղարկեց Կեսարիա, եպիսկոպոս ձեռնադրուելու:

Հայրապետական աթոռը նստելուց յետոյ Ներսէս եռանդով զբաղւում էր եկեղեցու բարեկարգութեամբ. շինում էր աւեր եկեղեցիները, քարոզիչներ էր կարգում ամեն տեղ, վերահաստատում էր խափանուած կարգերը, հոգևոր

լուսաւորութիւն էր սփռում իւր հօտի մէջ: Հոգում էր աղքատների խնամատարութեան մասին, պատսպարում էր որբերին:

Հեթանոսական սովորութիւններն ու յիշատակները ջնջելու և քրիստոնէական կեանք արծարծելու համար հայրապետը հայոց բոլոր եպիսկոպոսներից ժողով գումարեց Տարօն գաւառի Աշտիշատ գիւղում, որտեղ սահմանեցին եկեղեցական կարգեր. վերացրին ննջեցեալների վրայ սուգ անելու հեթանոսական սովորութիւնը, կանոններ դրին ամուսնութեան վերաբերեալ, որոշեցին, որ ամեն մարդ միայն մի կին ունենայ և մերձաւոր ազգականներն իրար հետ չամուսնանան:

Հայաստանի բոլոր գաւառներում Ներսէս հիմնեց դպրոցներ, որտեղ սովորում էին յունարէն և ասորերէն, քանի որ հայոց տառեր և հայերէն գրքեր դեռ չկային: Հիմնեց բազմաթիւ վանքեր, վանական կեանք զարգացնելու նպատակով, և նրանց պահպանութեան համար հողեր ու կալուածներ յատկացրեց, որպէս զի վանականները աշխարհային հոգսերից ազատ լինին, հոգւոր կեանքի նուիրուին և քրիստոնէական լոյս տարածեն վանքերից հայոց երկրի բոլոր խորշերը: Հիմնեց նաև աղքատանոցներ ու անկեւանոցներ և ապահովեց հաստատուն եկամուտներով:

Նա խորհրդատու հայր էր թագաւորին և

իշխաններին, միջնորդ ու զատաւոր նրանց հակառակութիւնների ու կռիւների ժամանակ: Իշխանները նրան էին դիմում թագաւորի բռնութիւնների դէմ բողոքելու, նրանից էին պաշտպանութիւն խնդրում. թագաւորը նրա հեղինակութեանն էր դիմում ապստամբ իշխաններին հնազանդեցնելու համար:

Այսպիսի գերազանց յատկութիւններով օժտուած, Ներսէս պատկառելի էր դարձել ոչ միայն Հայաստանում, այլ և օտարների առաջ. ուստի երբ Վաղէս կայսերական գահը բարձրացաւ, Արշակ մեծամեծ նախարարների հետ նրան կոստանդնուպոլիս ուղարկեց, նոր կայսեր բարեհաճ ուշադրութիւնը Հայաստանի վրայ դարձնելու և հայոց ու յունաց բարեկամութիւնն ամրապնդելու համար: Բայց այս դեսպանութիւնը Հայաստանի համար աղետաբեր եղաւ:

Այդ ժամանակ յունաց ամբողջ կայսրութեան մէջ յուզւում էին արիոսական վէճերը Քրիստոսի աստուածութեան և մարդկութեան խնդիրների մասին: Եկեղեցին ընդունել էր Նիկիոյ ժողովի որոշումներն իբրև ուղիղ դաւանութիւն, իսկ Արիոսի հետևողները համարւում էին հերետիկոս: Վաղէս կայսրը պաշտպան էր արիոսականներին և սաստիկ հալածում էր հակառակորդներին. նա արքայից ուղղափառ եկեղեցու բազմաթիւ եպիսկոպոսներ, որոնց հետ նաև Ներսէսին:

Փաստոսի պատմութեան նայելով, Ներսէս արքսրուեցմի հեռաւոր կղզի, անապատ ու անշուր մի տեղ, ուր ոչ դալար բոյս կար, ոչ արմատ, այլ միայն քար, աւաղ և ապառաժ: Նաւերի ճանապարհներից հեռու, ծովի անսահման տարածութեան մէջ առանձնացած մի կղզի էր այդ:

Բոլորը միասին այնտեղ կար եօթանասուն արքսորական. Ներսէսի հետ էին իւր երկու սարկաւազները՝ Ռոստոմ և Տիրանամ, որոնք չէին բաժանուել իրենց հոգևոր հօրից նաև արքսորի մէջ: Կենսական մթերքներից միանգամայն զուրկ էին նրանք. քամին մղում էր ծովի ջուրը դէպի ափը, ալիքներն իրենց հետ բերում թողնում էին աւաղի վրայ մեծ քանակութեամբ ձուկ, արքսորականները գնում էին ծովի եզերքը, ժողովում էին ձուկը և նրանով կերակրւում:

Հայրապետի բացակայութեան ժամանակ հայոց եկեղեցին կառավարում էր Բագրեանդի և Արշարունեաց եպիսկոպոսը՝ Խազ, որ հաւատարմութեամբ պահպանում էր Ներսէսի սահմանած բոլոր կարգերը:

9.

Մինչ հայոց հայրապետը հեռաւոր արքսորի մէջ տառապում էր և աղօթում իւր դժբաղդ հայրենիքի համար, Հայաստանում սարսափելի անցքեր էին անցնում:

Շապուհ արքան կասկածով էր նայում հայոց և յունաց յարաբերութիւնների վրայ:

Երբ Արշակ դեսպանութիւն ուղարկեց Վաղէսի գահակալութիւնը շնորհաւորելու, Շապուհ սկսեց աւելի վճռական միջոցների դիմել իւր վաղուցուայ նպատակին հասնելու, Հայաստանը վերջնականապէս միացնելու պարսից տէրութեան հետ: Պարսկական բանակը Հազարաւոյստ և Անդեկան գօրավարների առաջնորդութեամբ Ատրպատականի վրայով մտաւ Հայաստան և աւեր ու ասպատակ սփռելով հասաւ մինչև Վանանդ և Բասեն գաւառները:

Արիասիրտ Արշակ թագաւորն ինքը բանակի գլուխ անցաւ, Վասակ սպարապետի և մի քանի հաւատարիմ իշխանների հետ զուրս եկաւ թշնամու դէմ և հերոսաբար կռուելով փախցրեց պարսիկներին, հալածեց մինչև Ատրպատականի խորքերը և այնտեղ նստած պաշտպանում էր Հայաստանի սահմանը:

Նոյն ժամանակ Հայաստանում անեղ զօրութեամբ բռնկեցին ներքին երկպառակութիւնները, որոնք աւելի աղետաբեր եղան, քան թէ պարսկական արշաւանքները: Հայոց թագաւորից ապստամբեց Արծրունեաց Մերուժան իշխանը, գնաց Շապուհ արքայի մօտ, երդուեց յաւիտեան ծառայել նրան, ուրացաւ հաւատը, ընդունեց մազդեզանց կրօնը, երկրպագեց արեգակին ու կրակին և նրանց աստուած դաւանեց:

Այդ օրից նա այլ ևս չէր կարող ոտք դնել Հայաստան և վերադառնալ իւր հայրենի տունը: Նա ուխտ դրեց Շապուհի հետ, որ եթէ պարսիկները նուաճեն Հայաստանը և ինքը վերագառնայ իւր բնիկ իշխանութիւնը, Ատրուշան կը կանգնէ նախ իւր սեփական տանը և կաշխատի զրադաշտական կրօնը տարածել հայերի մէջ:

Պարսից թագաւորը մի ահեղ բանակ պատրաստեց, առաջնորդ նշանակեց Մերուժանին և ուղարկեց Հայաստան: Մինչ Արշակ թագաւորը և Վասակ սպարապետը հայոց գնդերով հսկում էին Ատրպատականի սահմանի վրայ, պարսկական բանակը հարաւից՝ Աղծնիքի վրայով մտաւ Հայաստան. անցաւ Մեծ Ծոփք, Անգեղտուն, Անձիտ, Շահունույ Ծոփք, Մզուր, Դարանաղի և Եկեղեցաց գաւառները: Դաւաճան իշխանը վրէժ ունէր թագաւորի դէմ, այժմ վրէժը հանում էր խաղաղ, անպաշտպան բնակիչներին: Պարսիկներն անխնայ աւերում էին Հայաստանի գաւառները և բնակիչներին կոտորում, քանդում ու այրում էին գիւղերն ու աւանները, այր մարդկանց սուր էին քաշում, կանանց ցից հանում, մանուկներին ձգում էին կամսասայերի կամ փղերի ոտների տակ. շատերին գերի էին տանում, քանդում էին բերդերն ու ամրոցները և այնտեղ ապաստանուածներին անխնայ կոտորում էին:

Առան, աւերեցին Տիգրանակերտ մեծ քա-

ղաքը, որ Աղծնեաց Բդեշխի իշխանութեան մէջ էր. Անգեղտուն գաւառում պաշարեցին Անգեղամուր բերդը, որտեղ կային շատ Արշակունի թագաւորների շիրիմներ, և հին ժամանակներից Արշակունեաց նախնիքների ձեռով հարուստ գանձեր էին մթերուած, երկար պաշարեցին, բայց սաստիկ ամրութեան պատճառով չկարողացան առնել, թողին հեռացան: Իշխանների անմատչելի բերդերը զօրեղ դիմադրութիւն էին ցոյց տալիս պարսիկներին. նրանք տիրեցին միայն Դարանաղի գաւառի Անի բերդին, կործանեցին պարիսպները, դուրս բերին այնտեղ պահուած գանձերը, բաց արին հայոց թագաւորների գերեզմանները, ոսկորները հանեցին տարան իրենց հետ իբրեւ աւար: Այնտեղից Բասենի վրայով անցան Այրարատ գաւառը, որպէսզի թիկունքից յարձակուին հայոց թագաւորի և սպարապետի վրայ:

Երբ այս սոսկալի աղէտների լուրը հասաւ Արշակին, Վասակ սպարապետը ժողովեց գնդերը, որոնք պատրաստ էին մինչև արեան վերջին կաթիլը կռուելու իրենց կանանց և որդիների, իրենց հայրենի երկրի, եկեղեցու և նախնի թագաւորների նշխարների ազատութեան համար: Սպարապետը թողեց թագաւորին Մարաց երկրի ամուր վայրերում, ինքը զօրքն առած եկաւ Այրարատեան գաւառը, որտեղ ընդարձակ դաշտի վրայ տարածուած էր պարօից ահագին բա-

նակը ծովի աւազի նման: Գիշերային մթութեան մէջ Վասակ յանկարծակի յարձակուեց թշնամու վրայ, սաստիկ ջարդ տուեց, մնացածներին հալածեց, դուրս արեց Հայաստանի սահմաններից, նրանց ձեռից խլեց հայոց թագաւորներէ ոսկորները և իրրե նուիրական աւանդ ամփոփեց Այրարատ գաւառի Աղցք գիւղում, Արագած լեռան ստորոտում:

Մերուժան Արծրունին կարողացաւ փախչել ազատուել Վասակի ձեռից, գնաց Պարսկաստան, նոր չարիքներ նիւթելու հայոց աշխարհի գլխին:

Հայաստանն այլ ևս խաղաղ օրեր չտեսաւ. պարսիկներն անընդհատ արշաւում և աւերում էին հայոց գաւառները, իսկ Արշակ թագաւորը և Վասակ սպարապետը գիշեր ցերեկ հսկում էին աշխարհի վրայ, զէնքը ձեռին պաշտպանում էին հայրենիքը թշնամու յարձակումներից:

Երկարատե պատերազմներից յոգնած, տեսնելով որ թագաւորն անկարող է երկրի ներքին գործերով զբաղուելու, հայոց նախարարներից շատերը, որոնց հնազանդ էր պահում ոյժը, հետզհետէ թողնում հեռանում էին իրենց թագաւորից և, հետեւելով Մերուժանի օրինակին, հպատակում էին պարսիկներին և նրանց օգնութեամբ կռւում էին իրենց հարազատ տիրոջ հետ: Արշակից հեռացան Աղձնեաց Մեծ Բղեշխը, Աղձնեաց նահանգի բոլոր նախարարները, հպատակեցան պարսից թագաւորին, պարիսպ քաշեցին,

փակեցին Ձորայ պահակը, այն կիրճը, որ ընկնում է Վանայ ծովի և Սասնոյ լեռների մէջտեղը, միակ ճանապարհը, որ բերում էր Աղձնեաց նահանգից դէպի Հայաստան, դէպի Տարօն գաւառը. փակեցին այդ ճանապարհը և իրենց երկիրը բաժանեցին հայոց երկրից: Արշակից ապստամբեցան Նոշիրական, Մահկեր տան և Նիխորական իշխանութիւնները Հայաստանի հարաւային և հարաւարեւելեան սահմաններում, գլուխ բարձրացրին Գուգարաց Բղեշխը, Ձորայ գաւառի տէրը, Կողբայ գաւառի տէրը, Գարդմանաձորի տէրը և նրանց մօտերն ու շուրջը գտնուող իշխանութիւնները Հայաստանի հիւսիսում: Ապստամբեց Արծախի ամուր գաւառը, Տմորեաց լեռնագաւառը, Կորդրիք անմատչելի գաւառը, նրանց բոլոր նահապետները գնացին հնազանդեցան պարսից թագաւորին:

Հայոց թագաւորի իշխանութիւնից դուրս եկան Ատրպատական աշխարհը, Կազբից աշխարհը, Մարաց ամուր երկիրը: Նրա իշխանութիւնն այլ ևս չէին ճանաչում Անձիտ գաւառի տէրը՝ Սողամուտ, Մեծ Ծովաց իշխանը, սրանք էլ գնացին հպատակեցան յունաց կայսրին: Միջնաշխարհում մնացած իշխաններն էլ վստահութիւն չունէին թագաւորի վրայ, նրա հրամանները չէին կատարում, այլ բերդերի մէջ ամրացած, իրենց անստակ ասպանովութեան մասին

էին մտածում: Այսպէս պառակտուեց, բաժան բաժան եղաւ ու տկարացաւ հայոց թագաւորութիւնը:

Այս բոլոր հարուածների վրայ աւելացաւ մի նոր, անսպասելի հարուած ևս: Վասակ սպարապետի կրտսեր եղբայրը՝ Վահան Մամիկոնեան, որ պատուաւոր իշխաններից էր և մասնակցել էր Վաղէս կայսեր մօտ գնացած պատգամաւորութեանը, հրապուրուեց իւր քրոջ որդի Մերուժան Արծրունու խորհուրդներից, գնաց Պարսից թագաւորի մօտ, դաւաճանեց Մամիկոնեան տան աւանդութիւններին, ուրացաւ հաւատը և ընդունեց մոգական կրօնը: Այնուհետև նա կատարում էր Շապուհ արքայի ցանկութիւնները, ամբաստանում էր Վասակ Սպարապետին և Արշակ թագաւորին, յիշեցնում էր Շապուհին, որ իւր աւագ եղբայրը՝ Մամիկոնեան տան նահապետը՝ Վարդան նրան հաւատարիմ լինելու պատճառով սպանուել էր Արշակի հրամանով և Վասակի ձեռով: Իւր հաւատարիմ ծառայութեամբ Վահան Մամիկոնեան այնպէս զրաւեց Շապուհի սէրը, որ սա իւր Որմիզդուխտ քրոջը նրան կնութեան տուեց. շնորհեց նրան այն բարձր և պատիւը, որ նրա նախնիքն ունէին արքայից արքայի պալատում. նրան դարձրեց իւր սիրելի փեսան և բարձր պաշտօն տուեց իւր բանակի մէջ:

Տեսնելով, որ մեծամեծ նախարարները հեռացել են Արշակից, որ նա մնացել է գրեթէ անօգնական, Շապուհ անցածը մոռանալու և

բարեկամութիւն հաստատելու պատրուակով նրան իւր մօտ կանչեց, սպառնալով, որ եթէ չգայ, պատերազմը կըշարունակէ: Նա երգուեց, որ Արշակի կեանքին վտանգ չի սպառնում, և իւր խօսքերը հաստատելու համար մոգական օրէնքի համաձայն աղը կնքեց վարազանկար մատանով և ուղարկեց Հայաստան:

Նախարարները, թերևս բարիք սպասելով այս տեսակցութիւնից, յուսալով, որ վերջապէս խաղաղութիւն կըլինի և իրենք կը հանգստանան երկարատև պատերազմներից, խորհուրդ տուին թագաւորին գնալ Արշակ մնացել էր գրեթէ մենակ, անօգնական, հնար չունէր պարսից արքայի հրամանին հակառակելու, ուստի առաւ իւր անձուէր Վասակ Սպարապետին, գնաց Տիգրէոն և ներկայացաւ արքայից արքային:

Հնաւանդ սովորութիւն էր, որ երբ հայոց թագաւորը պարսից արքունիքն էր գնում, արքայավայել պատիւներով ընդունում էին. իսկ այս անգամ Շապուհ նրա հետ վարուեց իբրև հպատակի և ծառայի հետ, յանդիմանեց նրան իւր անհնապանդութեան համար և յանձնեց արքայական թիկնապահների՝ փուշտիպանների հրակողութեանը: Հայոց թագաւորն այժմ Շապուհի գերին էր:

Երբեմն երբեմն նա իւր առջևն էր բերել տալիս դժբաղդ թագաւորին, խորամանկութեամբ ուզում էր փորձել նրա հաւատարմու-

Թիւնը: Նախապաշարուած ու կրօնամուկ էր Շապուհ արքան. կանչեց մոգերին և աստղագէտներին և հարցրեց, թէ ինչպէս վարուի հայոց թագաւորի հետ, ինչպէս իմանայ, թէ այսուհետև նա հաւատարիմ կըլինի, եթէ նրան արձակէ իւր երկիրը:

Մոգերը և աստղագէտները պատասխանեցին. «Նրան այստեղ պահիր, տէր արքայ, մարդ ուղարկիր հայոց երկիրը, այնտեղից բերել տուր երկու բեռ հող և մի կահոյր ջուր, հրամայիր վրանի յատակի կէսը հայոց հողով ծածկել և հայոց ջուրը վերան ցանել. յետոյ բռնիր Արշակ թագաւորի ձեռից, տար նախ այնտեղ, որտեղ մեր հողն է և մի քանի բան հարցուր. ապա տար հայոց հողի վրայ և դարձեալ հարցեր տուր. այն ժամանակ կիմանաս, թէ Հայաստան գնալուց յետոյնա իւր ուխտին հաւատարիմ կըմնայ, թէ կապտամբի: Եթէ հայոց հողի վրայ եղած ժամանակ համարձակ ե յանդուգն խօսի, իմացիր, արքայ, որ իւր երկիրը հասնելուն պէս առաջուայ նման կըվարուի և պատերազմը կընորոգէ»:

Շապուհ հետեւեց մոգերի խորհրդին. Արշակին բերել տուեց իւր առաջ և ձեռից բռնած սկսեց շրջել վրանի մէջ. Երբ պարսից հողի վրայ էին, ասաց նրան. «Հայոց թագաւոր Արշակ, ինչո՞ւ թշնամացար ինձ հետ. ես քեզ որդու նման սիրեցի, կամեցայ իմ հարազատ դուստրը

քեզ կնութեան տալ, իսկ դու ինձ հետ թշնամար վարուեցիր և շարունակ պատերազմում էիր»:

Արշակ թագաւորը գլուխը քաշ ձգած, երկշոտ ձայնով ասաց. «Ներիր, տէր, մեղաւոր եմ քո առաջ. ես եկայ, պատերազմեցի քո թշնամիներին հետ և սպասում էի վարձատրութեան ու պարգևների, բայց թշնամիներս մոլորեցրին ինձ, վախեցրին և փախցրին: Այժմ եկել եմ քեզ մօտ. քո ծառան քո ձեռին է, ինչպէս կամենում ես, այնպէս վարուիր. կամենում ես սպանիր, կամենում ես խնայիր. ես յանցաւոր և մահապարտ եմ»:

Շապուհ արքան նրա ձեռից բռնած, շրջելով տարաւ, իբրև թէ պատահաբար, հայոց հողի վրայ: Արշակ հէնց որ ոտը դրեց մայրենի հողի վրայ, նոր ոգի ստացաւ, հպարտացաւ, բմբոստացաւ և ուրիշ կերպ սկսեց խօսել. «Հեռացիր ինձնից չարագործ, ասաց նա Շապուհին, դու, որ ծառայ լինելով տիրացել ես քո տէրերին: Ես չեմ թողնիլ քեզ և քո որդիներին իմ նախնեաց վրէժը, չեմ ներիլ պարթև Արտաւան թագաւորի մահը. այժմ դուք՝ ծառաներդ գրաւել էք մեր՝ տէրերիս գահը, բայց ես կըվերադարձնեմ մեր իշխանութիւնը մեզ»:

Շապուհ արքան համոզուեց, որ եթէ Արշակ Հայաստան վերադառնայ, պարսիկներից վրէժ պէտք է լուծէ, ուստի հրամայեց նրան շղթաներով կապել, տանել հեռաւոր Խուժաստանի խոր-

բերը և բանդարկել Անդամը բերդում, որ կոչ-
ւում էր Անյուշ բերդ, որտեղ ընկնողն այլևս
մինչև մահ չէր կարող ազատուել, լոյս ու արև
տեսնել:

Հետևեալ օրը Շապուհ իւր մօտ կանչեց
Մամիկոնեան Վասակ սպարապետին, սկսեց նա-
խատել այսպիսի խօսքերով. «Աղուէս, դու էիր
խառնակիչը. դու էիր, որ այնքան նեղութիւն
պատճառեցիր մեզ, որ այսքան տարիներ կո-
տորում էիր արեաց զօրքը. աղուէսի մահով
կսպանեմ քեզ»:

Անվեհեր Վասակ սպարապետը պատասխա-
նեց.

— Դու տեսնում ես ինձ մարմնով փոքրիկ,
ուստի և չես ճանաչում իմ մեծութեան չափը.
մինչև այժմ ես քեզ համար առիւծ էի, իսկ
այժմ աղուէս եմ: Մինչ ես Վասակն էի, հսկայ
էի. մի ոտս մի լեռան վրայ էր, միւս ոտս միւս
լեռան վրայ. երբ աջ ոտիս վրայ էի յենւում,
աջ լեռն էր գետնին հաւասարւում. իսկ երբ
ձախ ոտիս վրայ էի յենւում, ձախ լեռն էի
ներքե տանում:

— Բայց ովքեր են այդ երկու լեռները,
հարցրեց Շապուհ արքան:

— Երկու լեռներէից մէկը դու էիր, պատաս-
խանեց Վասակ, միւսը յունաց կայսրը: Քանի
Աստուած մեզ օգնում էր, քանի մեր հօր՝ Ներ-
սէսի օրհնութիւնը մեզ վրայ էր, Աստուած մեզ

ձեռից չէր թողել: Այն ժամանակ կարող էինք
քեզ ցոյց տալ, թէ մենք ով ենք. իսկ այժմ քո
բաց աչքով ընկել ենք խորխորատը. այժմ քո
կամքն է, արքայ, ինչ ուզում ես, արա:

Շապուհ այլ ևս չկարողացաւ համբերել.
հրաման տուեց մորթել Վասակ սպարապետին,
մորթը խոտով լցնել, տանել Անյուշ բերդը և
դնել իւր տիրոջ՝ Արշակ թագաւորի դիմաց, թըշ-
ուառ բանտարկեալին անողորմ տանջելու համար:

Հաւատարիմ սպարապետն անբաժան էր իւր
սիրելի թագաւորից ամբողջ կեանքում, անբա-
ժան ֆնաց նաև մահուանից յետոյ:

10.

Մինչ հայոց երկիրը իւր անձնուէր թագա-
ւորին և քաջ սպարապետին կորցնելուց յետոյ
սոսկալի աղետների ասպարէզ էր դարձել, Ար-
շակ դեռ կենդանի էր, բայց արևի լուսից զըր-
կուած, տառապում էր Անյուշ բերդի մթին
խորշերում, ծանր շղթաների տակ:

Այդ ժամանակ պարսից զօրքը պատերազ-
մում էր քուշանների դէմ, որոնց թագաւորը
նստում էր Բալխ քաղաքում և տիրում էր
Պարսկաստանից դէպի հիւսիս-արևելք տարա-
ծուած լայնատարած հարթութիւններին: Պար-
սից զօրքի շարքերում քուշանների դէմ կուում
էին նաև հայոց աշխարհից տարուած գերիներ-

ըր, որոնց մէջ էր Արշակ թագաւորի հաւատա-
րիմ և սիրելի ներքինին՝ Դրաստամատ:

Տիրանի և Արշակի օրերումնա եղել էր Անգեղ-
տուն գաւառի իշխան, Անգեղ բերդի բոլոր գան-
ձերի վերակացու և պահապան և բոլոր արքունի
բերդերի հրամանատար: Նրա պահպանութեանն
էին յանձնուած նաև Ծոփաց գաւառի Բնաբեղ
բերդի արքունական գանձերը: Թագաւորի պա-
լատում նրա բարձր վեր էր բոլոր նախարար-
ների բարձերից: Նրա պաշտօնն էր գործակա-
լութիւն և մարդպետութիւն. նա ներքինիների
հայր էր, իսկ գործակալութիւնն ու մարդպե-
տութիւնը ներքինիների հօր գործն էր:

Երբ Պարսիկները բռնեցին Արշակ թագա-
ւորին, Դրաստամատ ներքինուն ևս տարան
Պարսկաստան: Արշակի բանտարկուելուց յետոյ
Դրաստամատ մնաց Պարսկաստանում, և քուշան-
ների յարձակման ժամանակ ուրիշ հայ գերիներ-
ի հետ ուղարկուեց նրանց դէմ պատերազմե-
լու: Պարսից զօրքը չարաչար պարտութիւն կը-
րեց. շատ մարդ ընկաւ պատերազմի դաշտում,
շատերն էլ գերի բռնուեցան: Դրաստամատ հե-
րոսական քաջութիւններ գործեց և նոյն իսկ
Շապուհ արքային մահուանից ազատեց, երբ
նրան շրջապատել էր քուշան զօրքը: Նա թշնա-
մու բանակից շատ մարդ կոտորեց և բաշերի
գլուխները բերեց թագաւորի առաջ:

Երբ Շապուհ պատերազմից վերադարձաւ և

հասաւ Տիգրոն, իւր մօտ կանչեց Դրաստամա-
տին, նրա անձնուէր ծառայութիւնը վարձատ-
րելու համար:

— Խնդրիր ինձնից պարգևներ, ասաց նա,
քո երախտիքը մեծ է ինձ վրայ, և ինչ որ
խնդրես, կը կատարեմ:

Դրաստամատ սիրտ առաւ արքայից արքայի
բարեհաճ տրամադրութիւնից և ասաց.

— Ես ոչինչ չեմ ցանկանում, տէր արքայ,
հրաման տուր միայն գնամ տեսնեմ իմ հարա-
զատ տիրոջ՝ հայոց Արշակ թագաւորին: Հրա-
ման տուր գնամ նրա մօտ, մի օրով միայն ար-
ձակեմ նրա կապանքները, լուանամ և օծեմ նրա
գլուխը, արքայական զգեստ հագցնեմ, ընթրիքի
սեղան պատրաստեմ, խորտիկներ դնեմ նրա ա-
ռաջ և զինով ու նուագածութեամբ ուրախա-
ցընեմ նրան. մի օր միայն:

Խնդիրն անսպասելի էր, ուստի և Շապուհ
դժուարանում էր կատարել: Այն օրից, երբ
հիմնուել էր պարսից թագաւորութիւնը, երբ կա-
ռուցուել էր այն բերդը, որ կոչուում էր Անյուշ
բերդ, մարդկային ոչ մի արարած չէր համար-
ձակուել յիշեցնել արքայից արքային այնտեղ
բանտարկուած հասարակ մահկանացուի մասին
անգամ, ուր մնաց հայոց թագաւորի մասին, որ
արքայից արքայի ոխերիմ թշնամին էր: Արեաց
տէրութեան մէջ ոչ ոք չէր յիշում Անյուշ բեր-
դի անունը, իսկ ով որ յիշում էր, մահապարտ

էր համարուում. և Դրաստամատ չէր կարող ազատուել, եթէ Շապուհի վրայ մեծ երախտիք չունենար: Նրա մատուցած մեծ ծառայութիւնը վարձատրելու համար Շապուհ կատարեց նրա խնդիրը. խախտեց պարսկական օրէնքն ու աւանդութիւնը և իրաւունք տուեց նրան գնալ տեսնել իւր թագաւորին: Շնորհեց նրան արքունի մատանով կնքած հրովարտակ և արքունական փուշտիպանի հետ ուղարկեց Խուժաստան: Հրաման տուեց նրա առջև բաց անել բերդի դռները, որ անարգել մտնի Արշակի բանտը, և տեսակցի նրա հետ ինչպէս ինքն է ցանկանում:

Արքայական հրովարտակն առած, Դրաստամատ փուշտիպանի հետ ճանապարհ ընկաւ դէպի Անյուշ բերդը. նրա առջև բացուեցան մռայլ բերդի երկաթի դռները: Անձնուէր իշխանը տեսաւ և համբուրեց իւր տիրոջը, արձակեց նրա ծանր շղթաները, գլուխը լուաց, ազնիւ զգեստ հագցրեց, ընթրիք պատրաստեց և մեծարեց նրան: Ինչպէս թագաւորին է վայել, գուսաններով ու երաժշտութեամբ նրան ուրախացրեց, սթափեցրեց երկար տարիների թմրութիւնից, մխիթարեց ու սփոփեց:

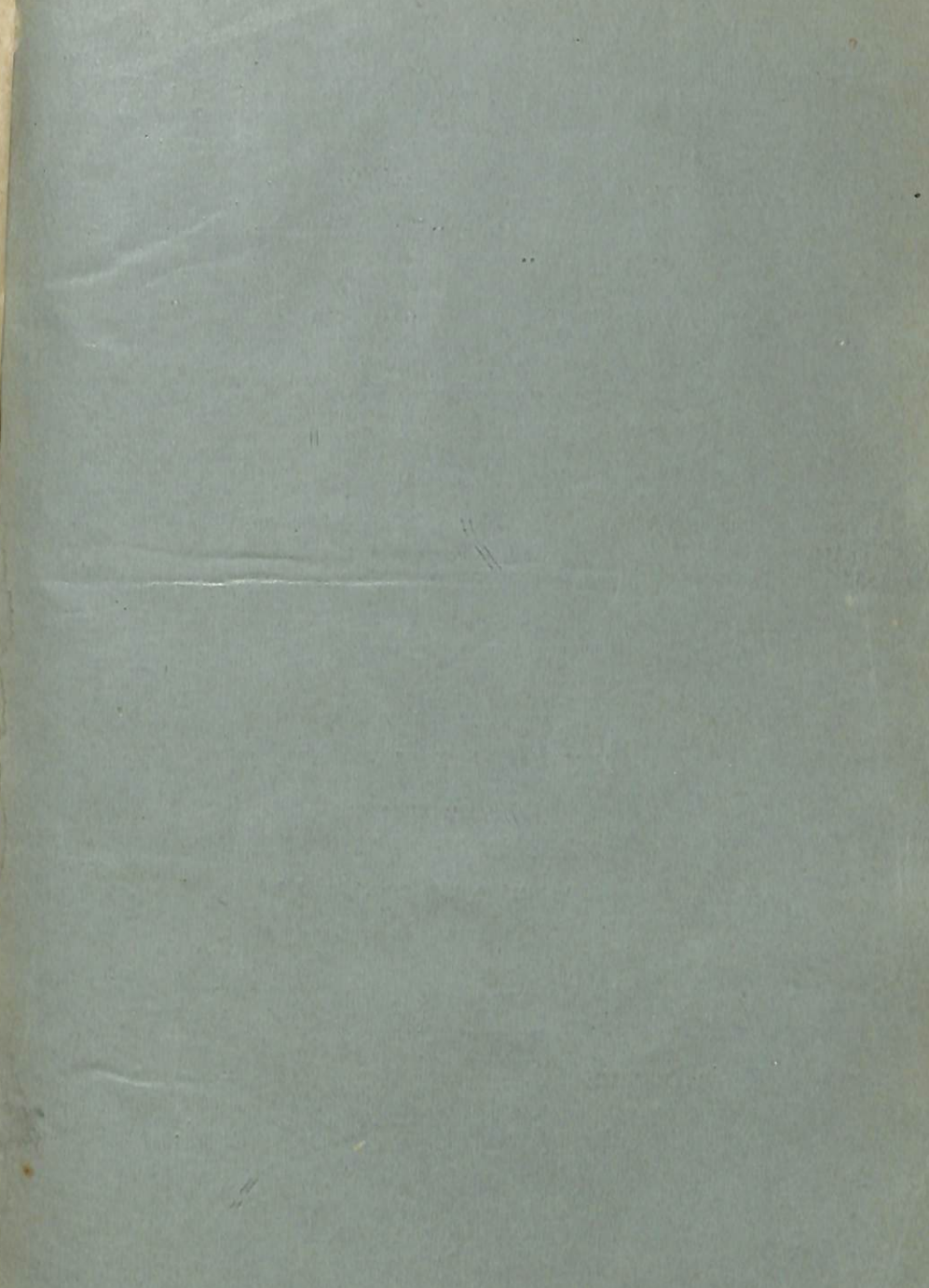
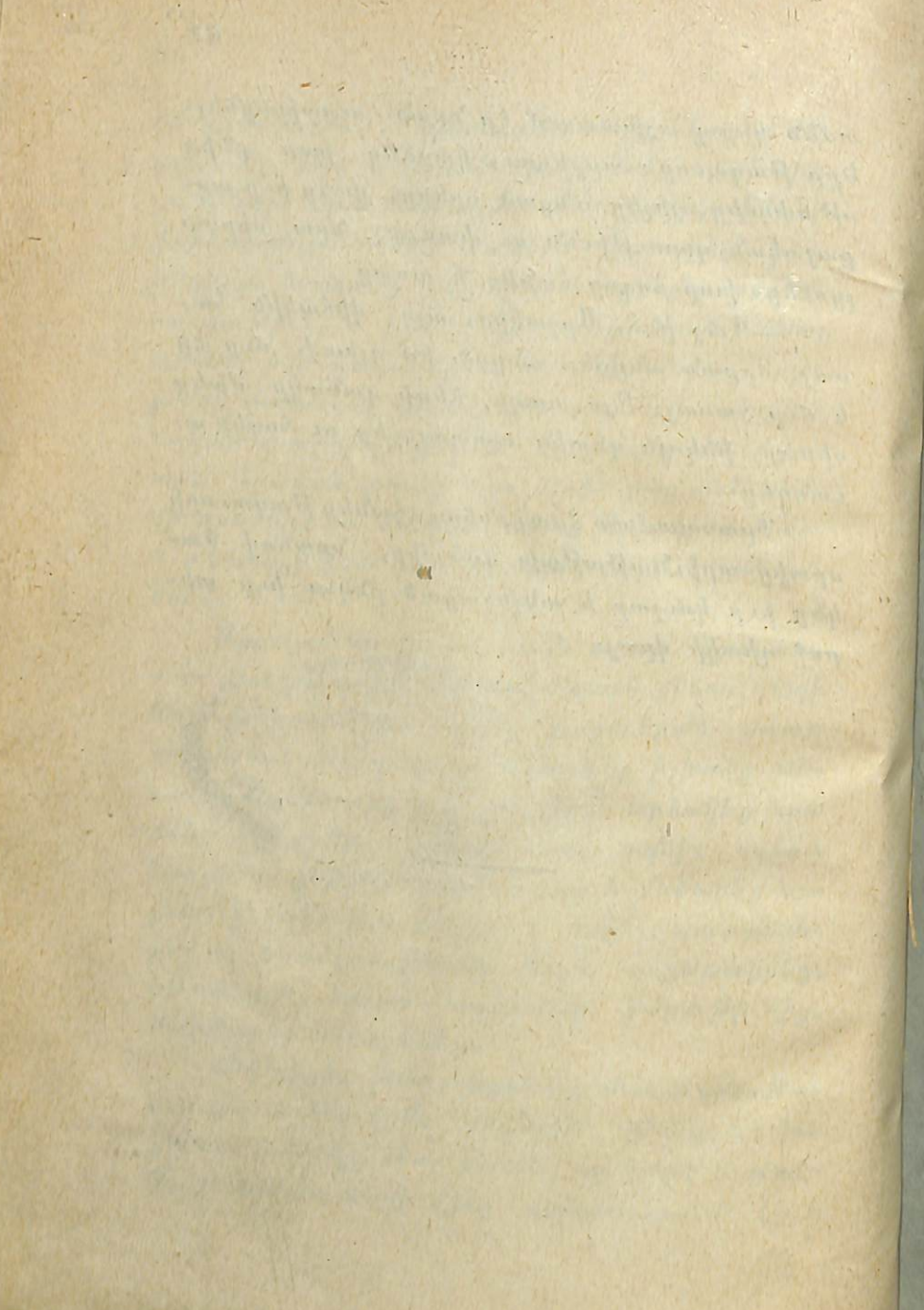
Ընթրիքից յետոյ աղանդեր մատուցին. թագաւորի առջևը դրին մրգեղէն՝ խնձոր և վարունկ, դանակը ձեռք տուին, որ կտրէ և ուտէ: Դրաստամատ ոտքի վրայ սպասաւորուում էր և

ամեն կերպ աշխատում էր նրան ուրախացնել: Երբ թագաւորն արեցեալ, կարծես խոր քնից սթափուեց. յիշեց անցած օրերը, յիշեց իւր արքայական զօրութիւնն ու փառքը, նրա սիրտը լցուեց, խոր հոգոց հանեց և ասաց

—Վայ ինձ, Արշակիս, այս վիճակին հասայ. որքան անցքեր անցան իմ գլխով, ուր էի և ուր հասայ: Այս ասաց, ձեռի դանակը մխեց սիրտը, իսկոյն գետին տապալուեց ու հոգին աւանդեց:

Դրաստամատ վրայ ընկաւ, հանեց թագաւորի սրտից արիւնաթաթախ դանակը, նրանով ծակեց իւր կուշտը և անշնչացած ընկաւ իւր տիրոջ դիակի վրայ:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0417152

